

in eo quod fit, sciunt, dum perdere timent, perdunt, dum vel patrimonia sua effundunt, vel opes exhibendis muneribus impendunt, vel publicis operibus extractis memoriam nomini suo quarunt, vel denique tribulibus suis aut clientibus largiuntur (Cap. 11).

Humanitatis surculi sunt: hospitalitas, captivorum redemptio, viduarum defensio, ægrotorum cura, peregrinorum et pauperum sepultura.

Hospitalitas præcipua virtus est, quam Deus præcepit: sed de qua rursus erravit Cicero, qui voluit domos nostras hospitibus illustribus patere. Atqui humilibus et abjectis patere domus nostræ debent.

Captivorum redemptio proprium etiam justorum opus est, largitioni munerum longe anteponendum.

Pupillarum et viduarum defensio divina lege universis demandata est.

Ægros qui curat, fovetque, hic vivam hostiam Deo acquirit, et quod alteri dat ad tempus, ipse a Deo accipiet in æternum.

Maximum etiam pietatis officium est peregrinorum et pauperum sepultura. Quod Philosophi prorsus non attigerunt.

Quæritur hic, an omnia in egenos conferenda?

Respon. Bonum non timere paupertatem, et qui apud Deum dives est, pauperem esse nunquam posse. Deinde pro virili parte quemque operari debere justitiam, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellat (Cap. 12).

Liberalitas igitur exercenda est, quia peccata largitione tolluntur, nemoque sine delicto esse potest, quamdiu indumento carnis oneratus est (Cap. 13).

Liquet hinc, longe abfuisse ab humano bono philosophos stoicos, qui hanc virtutem, misericordiam dicunt, pro vitio semper habuerunt: et tollenda vitia, virtutes ipsas sustulerunt, et eodem tandem reciderunt per imprudentiam, quo peripatetici perveniunt ratione; vitia, quia tolli non possunt, esse moderanda (Cap. 14 et 15).

Quamquam et peripatetici ipsi errarint, qui vitia esse concesserunt: sed ea mediocriter temperarunt; quia et mediocribus vitiis cavendum est, et monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas (Cap. 16).

Metus et cupiditas si projiciantur in terram, vitia fiunt; virtutes autem, si ad divina referantur. Non igitur evellendi hi affectus, ut stoici, neque temperandi sunt, ut peripatetici volunt; sed in veram viam dirigendi (Cap. 17).

Secundaria legis capita sunt, ut cultor Dei non mentiat unquam: pecuniæ, si quam crediderit, non accipiat usuram; munus non accipiat a paupere; male dicenti bene dicto respondeat; inimicum sua culpa non faciat; illatam sibi injuriam non vindicet.

Male igitur definit Cicero virum bonum, qui prosit omnibus, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Si enim nocet lacessitus, ex hoc ipso viri boni nomen amittit, cum nocere alteri non sit secundum hominis naturam. Si nocet, non est innocens, non est patiens. Et Cicero ipse, contra suum præceptum, oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit (Cap. 18).

Peccant et peripatetici, qui iram dicunt esse comitem virtutis. Poetae item, qui tres Furias esse dixerunt, Iram, Cupiditatem, Libidinem. Nam Deus certos limites statuit his affectibus, quos si transcendant, in morbos et vitia tum demum vertuntur (Cap. 19).

Prostramo cultor Dei quinque sensuum voluptates virtute superare atque opprimere debet: nempe voluptatem oculorum, ut non intersit publicis spectaculis, et scenis (Cap. 20); voluptatem aurium, ut non tantum suavitate se oblectet (Cap. 21); voluptatem saporis et odoris, ut non ventri et gulæ serviat (Cap. 22); voluptatem tactus, ut frænct libidinem, vel cohibeat eam matrimonio, non scortatione, non adulterio, sive operationis, sive cogitationis (Cap. 23).

Quod si quis ad injustitiæ viam fuerit lapsus, non desperet de se ipse: sed ad meliora conversus, Deo satisfaciat, cui interiores quoque cogitationes nostræ patent (Cap. 24).

Sacrificare autem si cultor Dei voluerit, duo offerret Deo incorporalia: integritatem animi, et nominis divini laudem. Ad hæc enim capienda nos Deus generavit; hæc munera Trismegistus Hermes Deo offerenda docuit (Cap. 25). SCULTETUS.

LIBER SEXTUS.

DE VERO CULTU.

CAPUT PRIMUM.

De Dei veri cultu et innocentia, atque de cultu falsorum deorum.

Quod erat officium suscepti muneris, divino Spiritu instruento, ac suffragante ipsa veritate, complevimus: cujus asserendæ atque illustrandæ causam

VARIORUM NOTÆ.

Cujus asserendæ atque illustrandæ causam mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit. Sic restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 1 al. Regio optimæ notæ, et 2 Brun., favente 1 Lips. in quo est conscientiam; item mss. 2 Reg., 2 Claromont., Bodl., Cotton., 1 Sorbon., 1 Colbert. et edit. Walch. nisi quod habent scientia. 2 Reg., 3 Oxon., 1 Colb. et 8 excusi, causam mihi, et scientiam et fidem, etc. 4 Colb., Em., Cant., Got., Marm., et edit. Rom. 1474. Parr. ac Cellar., causam mihi, et scientiam, et fidem ipse

D mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit; sine quo nec sciri quidquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id quod est summum operis hujus et maximum, ut doceam quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa rerum, et omnis beatæ vitæ ratio consistit: quandoquidem propterea

Dominus, etc. In Jun. et 4 Clarom. pro Dominus est Deus, in priori voce ipse deleta. Veritatem illustrare Lactantio familiare, Divin. Institut. lib. 1, cap. 4 bis, cap. 2; lib. iv, cap. 5; lib. vi, cap. 4; lib. vii, cap. 7, et lib. de Opificio Dei, cap. 20. Apud Buneman. legitur: *Et scientiam et fidem ipse Dominus.*—Walch. *Causam mihi et scientia et fides et ipse Dominus.* Lib. iii, cap. 13: *Ad quam (causæ bonitatem)... defendendam scientia divinitatis et ipsa veritas sufficit.* BON.

ficti et inspirati ab eo sumus, non ut cælum videremus et solem (quod Anaxagoras putavit), sed ut artificem solis et cæli Deum pura et integra mente coleremus. Quamvis autem præcedentibus libris, pro ingenii mediocritate defenderim veritatem; tamen ex ritu quoque ipso elucere vel maxime potest. Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam: quam si quis obtulerit Deo, satis pie, satis religiose litavit. Homines autem, neglecta justitia, cum sint omnibus flagitijs ac sceleribus inquinati, religiosos se putant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentaverint, si focos odorati ac veteris vini profusione madefecerint. Quin etiam sacras dapes apparant, et exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quidquid aspectu rarum, quidquid opere aut odore pretiosum est, id gratum esse diis suis, non ex aliqua divinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus judicant;

nec intelligunt terrenis opibus Deum non indigere.

Nihil enim sapiunt, nisi terram; bonaque et mala solius corporis sensu et voluptate perpendunt. Hujus arbitrio, ut religionem ponderant, sic totius vitæ suæ acta disponunt. Et quoniam se semel a cæli contemplatione averterunt, sensumque illum cælestem corpori mancipaverunt, libidinibus fræna permittunt; tanquam secum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere festinant, cum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. lidem maximum bonum judicant opes. Quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur; fraudant, rapiunt, spoliant, insidiantur, abjurant. Nihil denique moderati aut pensi habent, dummodo auro coruscant, argento, gemmis, vestibus fulgeant, avidissimo ventrio pes ingerant, stipati familiarum gregibus per dimotum populum semper incedant. Sic

VARIORUM NOTÆ.

Ficti. Mss. 2 Reg. rec. Jun. Tornes. Pal. et 5 vet. edit. *facti.*

Anaxagoras. De quo supra dicum est, l. III, c. 9 et 25.

Et cæli Deum, 1 Bonon. antiq. et cæli Dominum.

Defenderim. Mss. 9, *defenderimus*; Edit. Paris. et Graph. *defenderem.*

Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam. Non quia exterius quoque sacrificium Deo non sit acceptissimum: sed hæc sæpe prisci Patres ingerébant auribus Ethnicorum, qui sceleribus omnibus cooperti se religiosos putabant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentarent, tanquam Deus victimis indigeret. Cæterum de sanctissimo eucharistiæ a Christo Domino instituto sacrificio, quod missam nominamus, quodque ex hoc vel alijs hujusmodi locis temere admodum infamant hæretici, vide antiquissimorum Patrum testimonia: Ignatii Christi contemporanei, et Apostolorum discipuli Epist. 10, et ad Philadelph. Epist. 9, ad Ephes. Epist. 14, ad Romanos Epist. 15. Irenæi discipuli Polycarpi, qui fuit auditor Joannis Apostoli, lib. IV, cap. 32, ubi ait: *Ex creatura panis accepit, et gratias egit dicens: Hoc est corpus meum, et calicem similiter, qui est ex ea creatura, quæ est secundum nos, suum sanguinem confessus est, et Novi Testamenti novam docuit oblationem, quam Ecclesia ab Apostolis accipiens in universo mundo offert Deo.* Et cap. 34: *Igitur Ecclesiæ oblatio, quam Dominus docuit offerri in universo mundo, purum sacrificium reputatum est apud Deum, et acceptum esse ei.* Item Tertulliani lib. II ad Uxor., de Monogam., de Corona milit., de Oration., de Castit., de Cultu fœminar., pr. adversus Marcion. et alibi sæpe; Cypriani epist. 63, ad Cæciliam, et epist. 66, Nazianzeni in carmine ad Episcopos; Chrysost. in Homil. de prodit. Jud. et super Epist. ad Hebræos; Hieronymi ad Damas. de Fil. prodig. 4 Augustini de Civit. Dei lib. XVII, cap. 20; Cyrilli Catech. Mystagog.; Gregorii Magni 4 Dialog., cap. 58; Leonis pr. ad Dioscor. epist. 9; Fulgentii ad Monim. lib. II, etc.

Si focos odorati ac veteris vini, etc. Ita ferunt 7 Reg. inter quos sunt duo antiquissimi, 1 Colb., 4 Oxon., Marim., Brun., et alii, ac 9 impressi, et 1 Lips. antiq., necnon ed. Cellar. in quibus est *aut, pro ac.* 1 Reg. et 1 Colb. *adorati, corrupte*; 1 Clarom. *odorarint*; alter Clarom. *odoraverint, mendose*; Cauc., Jun., 1 Colb. et 6 typis excusi, *adoleverint.* Si *focos odorati.* SA. Jun. legunt pro illud *odorati, adoleverint.* Sic etiam habent editiones, Gymnici 1539, et Cratandri 1524, Aldi 1515. Isæus testatur se ita reperisse in alijs mss. antiquiss. Editio Veneta anni 1490 legit, *si foco adoraverint*; L. C. si *focos adoraverint.* Ego re-

ceptam lectionem mutare nolui, quippe quæ ad rem, nec ullam secum adfert absurditatem. GALLÆUS.

Profusione. Mss. 6 rec. et 7 edit., *perfusione.* Arnobius lib. VII: *Merum thuris est socium, quod explanari consimiliter poscimus, cur ei superfundatur incensio.*

Quasi aliquid inde libaturis offerunt. Rectissime *libaturis*, id est, gustaturis diis. Hinc cap. 2: *Mactant... hostias Deo quasi esurienti; profundunt vina tanquam sitienti.* Epitom. cap. 28: *His quotidie libatur, ut laribus*; quasi id dii essent libaturi aut gustaturi, ut Bel in hist. Danielis. BUN. — *Quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quidquid, etc.* Mss. 11 rec. et edit. 5., *libaturi*; 4 ms. Colb., *offerant. Libaturis autem,* ut puto, hic est pro *delibaturis*, simplex pro composito, quod Lactantio familiare est; vel de excidit, similitudine præcedentis syllabæ. Vid. Arnob. lib. VII, circa med.

Id gratum esse diis suis. Mss. 16 rec. et 5 edit. et hæc grata esse.

Terrenis opibus. Mss. 2 Reg. rec., Jun., 1 Clarom. et 5 edit. vet. *operibus.*

Mancipaverunt. Nam juxta Sallustium, ita comparati esse debemus, ut animi imperio, corporis servitio utamur.

Libidinibus fræna permittunt. Videtur alludere ad Socratis fabulam, quæ apud Platonem in Phædro est, ubi animam trifariam dividit.

Nihil... moderati aut pensi habent. Lips. 2, 3, Reimm. nihil moderati ac pensi. Imitatur Sallustii Catil. XII, 2, ubi et ad Catil. 5, 6, consule Cortium, qui priori loco nihil moderati atque pensi habere, exponit non considerare, nec temperanter tractare. BUN.

Stipati familiarum gregibus. Sic emendavi ex mss. 7. Reg. inter quos duo sunt antiquissimi, 3 Colb. Goth. 2 Lips. 1 Clarom. Brun. edit. 3 vet. Rom. ac rec. Cellar. et Walch. id est, cœtu servorum, seu magno famulatio. Familia enim, servi apud Phædrum lib. II Fabul. 8, de cervo ac bove; lib. III, fab. 7, de lupo ad canem: et 10 ejusdem libri, necnon 19, de Æsopo ad garrulum, et ut videtur Instit. de Lege Fus. Canin. Scripti rec. 3 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. et 9 vulgati, *familiarium*; quod idem est, sed minus forsân tum temporis usitatum. Seneca enim in obsoletis ponit epist. 47; *Dominum, inquit, patrem familiæ appellaverunt: servos, quod etiam in mimis durat, familiares.* Partim ex CELLARIO.

Per dimotum populum semper incedant. Ita mss. 9. Reg. ex quibus sunt duo veterrimi, 4 Colb., 3 Lips., 2 Clarom., Brun., et 6 edit. Id est per servos, aut si magistratus esset, per licetorem turba submota de via. Scripti 1 Reg., Tornes., 1 Colb. et nonnulli alii,

icti et servientes voluptatibus, vim vigoremque A
 itis extinguunt; et cum vivere se maxime putant,
 mortem concitatissime properant. Nam, sicut in
 indo libro docuimus, cœli ratio in animo, terræ
 in corpore est. Qui bona negligunt animi, et
 poris appetunt, in tenebris ac morte versantur,
 sunt terræ atque corporis; quia vita et lumen a
 o est: cujus quoniam expertes sunt, corpori ser-
 do, longe absunt ab intellectu rerum divinarum.
 em miseros ubique cæcitas premit: sicut enim
 sit verus Deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.

CAPUT II.

De falsorum deorum et veri Dei cultu.

actant igitur opimas ac pingues hostias Deo, B
 si esurienti; profundunt vina, tanquam sitienti;
 indunt lumina, velut in tenebris agenti. Quod si
 vicari, aut percipere animo possent quæ sint

VARIORUM NOTÆ.

resque octo editi, domitum, corrupte.— *Per diu-
 um populum.* Illustravit uberius Gronovius ad Li-
 l. xxviii, c. 2. Frequentius hac in re verbum *sub-
 ere*; hinc l. iii Liv. c. 48: *Lictor, submovet urbem,
 a viam domino.* Bux.

ic addicti et servientes. Metaphora ex jure civili.
 i jureconsultis addicti sunt, homines obæratī,
 et nexi dicuntur, qui lege xii Tabb. ob æs alie-
 i creditoribus in temporariam servitutem addi-
 untur. Et bene quidem. Nam peccatorum servitus
 us in diem addictio est, quam servitus alia: ex
 ad libertatem per pœnitentiam Janua respiscen-
 s beneficium Christi patet. BERTHELIUS.

lucæ sunt terræ. Ita mss. et quamplures edit. In
 nullis impressis legitur *qui*, mendose.

cælo. Mss. 13 rec. et 7 edit. *de cælo.*
ladem miseros ubique cæcitas premit. Conspirant
 es libri in edita lectione: sunt hæc dicta, ut l. iii,
 4: *Nam semper eodem modo falluntur.* Bux.

luasi esurienti. Ita Apuleius l. viii Metam. p. 215: *A-
 lam... pinguissimum deposcunt arietem, qui deam
 iam esurientem suo natiare sacrificio.* Observa in
 tanto copiam, quasi, tanquam, velut. Bux.

accendant lumina. Omnium pene gentium commu-
 fuit ritus ad gaudii significationem ignem accen-
 e; neque occurrit quidquam frequentius apud ves-
 auctores, quam *λυχνιακας*, et accensarum facum
 tio, ob res sive publice, sive privatim lætas. Nec
 im in templis lumina accendebant, sed etiam domi-
 que suæ, eaque Januis et fenestris appendebant.
 enalis in 12 apparatus diei festi describens, non
 lem ex judaica disciplina, sed ex ritu romano:

Cuncta nitent, longos erexit Janua ramos,
 Et matutinis operitur festa lucernis.

elut in tenebris agenti. Lactantius Ethnicis expro-
 re potuit, quod de die in templis deorum suo-
 i, velut in tenebris agentium, lumina accende-
 t sine ulla necessitate, *siquidem in aperto sacrifici-
 mt*, ut ipse ait Div. Institut. lib. ii, cap. 2. Neque
 supradictis auctoris nostri verbis concludere de-
 Gallæus, Lactantii ævo, in Christianorum con-
 ticularum non obtinuisse morem illum candelas ac-
 dendi; siquidem priscis Christianis necesse erat
 lucernis et lampadibus, cum persecutionis metu
 e lucem conventus agerent, et in cryptis sacrifici-
 ent. Itaque lumina sibi erant omnino necessaria.
 eberrimas Gallæ urbes olim lustrando, vidi in
 lesia S. Petri urbis Andecavorum, seu Andega-
 um (Gallice *Angers*), antiquissimas cryptas duas,
 uarum una, scilicet subtus chorum, fornici in-
 adhuc suspiciuntur unci multi, etiamque trochleæ

bona illa cœlestia, quorum magnitudinem, terreno
 adhuc corpore obvoluti, sensu capere non possumus,
 jam se cum his officiis inanibus stultissimos esse co-
 gnoscant. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem,
 contemplari velint, jam sentient quam non indigeat
 lucernis eorum Deus, qui ipse in usum hominis tam
 claram, tam candidam lucem dedit. Et tamen cum
 in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem non
 amplius quam humani capitis videtur habere mensu-
 ram, tantum sit fulgoris, ut eum mortalium lum-
 num acies non queat contueri; et si paulisper inten-
 deris, hebetatos oculos caligo ac tenebræ consequan-
 tur: quid tandem luminis, quid claritatis apud ip-
 sum Deum, penes quem nulla nox est, esse arbi-
 tremur? qui hanc ipsam lucem sic moderatus est,
 ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi no-
 ceret animantibus; tantumque istarum rerum dedit

plures, quibus lampades vel cerei appendebantur.
 Huic usui assueta Ecclesia illum eo libentius retinuit,
 quod lumen necessarium esset in sacris ædibus, quæ
 sedatis persecutionibus fuerunt constructæ valde
 obscuræ; et etiamnum tales extant plures, inter quas
 sunt Bituricensis, Carnotensis, et Sancta Capella
 Parisiensis, in quibus accensos vidi cereos necessa-
 rios ad cantandam in libris solemnem missam et sex-
 tam hyeme hora decima matutina; nec non ecclesia: or-
 dinis Cisterciensis, in quibus ponitur ex ejus ordinario,
 seu cæremoniali mss. in abbacia Vallium-Sarnii diocesis
 Parisiensis asservato, lumen in absconsa accensum,
 sacerdoti missam post tertiam celebranti necessa-
 rium ad legendum. Et quod olim fuit absolute nec-
 cessitatis, hodieque est in nonnullis ecclesiis, fit in
 aliis majestatis causa, ad gaudii significationem, et
 ad lætitiæ testandam, ut demonstrat Hieronymus
 adversus Vigilantium. Vide Albanasium in epist. ad
 Orthodoxos; Euseb. lib. vi Histor. cap. 33; S. Epi-
 phan. ad Joan. Hierosolym. episc.; S. Paulin. carm.
 in Natali 3 et 6 S. Felicis; S. Augustinum in Serm.,
 de Tempore, 215; Theodoret. in Historia sanctorum
 Patrum, cap. 21, in Jacobo; Bellarminum, lib. ii de
 Reliquiis sanctorum, c. 3 et 4; ac Baronium, tom. i
 Annal. ad annum Domini 58. Ex S. Justino Dialog.
 cum Tryphone Judæo, lucernæ in liturgia apud chri-
 stianos accensæ fuisse videntur. Hæc J.-B. LE BRUN.

Cognoscant. Heum. legit cognoscere.
Jam sentient. Mss. 3 Reg., 2 Colb. et 11 ed., *sentiant.*

Quam non indigeat. Ita omnes prope. mss. inter quos
 sunt Bonon. ac Reg. et ed. vet. Rom., Is., Cellar. In 1
 Reg. rec. legitur *quia*; in Cauc., Jun. 1 Reg. rec. et
 15 editis, *quod.*

Tam claram, tam candidam lucem. Simplicius in cit.
 loco Epitomes solem dixit. Docte vero hic vocat *cand-
 idam lucem*, exemplo Ennii, Ciceronis, aliorum.

Ennius in Cic. lib. i, Divin., c. 48:

Exin candida se radiis dedit icta foras lux.
 Cic. l. ii, de Nat. deor. c. 15: *solis candor illustrat.*
 Bux.

Quam humani capitis. Heraclitus solem latitudine
 pedali esse dixit: Epicurus tantum, quantum appa-
 ret, ut Plut. in Placitis referi. Laert. hoc posterius
 etiam ad Heraclitum refert. Contra Epicurum dispu-
 tat Cleomedes lib. ii. Cæterum de solis magnitudine
 lege Plin. lib. ii, cap. 41; Macrob. lib. i, de Som-
 nio Scip., cap. 20; ipsum Ptol. lib. v, cap. 16, de
 Magna Construct.; et ibidem Theonem, atque eum-
 dem rursus in Arato.

Non queat contueri. Ms. Torn. non valeat contueri;
 2 Clarom., non queat intueri.

Tantumque istarum rerum. Id est, tantum fulgoris

ei, quantum aut mortalia corpora pati possent, aut **A** frugum maturitas postulare. Num igitur mentis suæ compos putandus est, qui auctori et datori luminis candelarum ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud vero ille a nobis exigit lumen, et quidem non fumidum, sed (ut ait poeta) liquidum atque clarum, mentis scilicet, propter quod a poetis φῶτες nuncupamur, quod exhibere non potest, nisi qui Deum agnoverit. Illorum autem dii, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint: quorum cultores, quia cœleste nihil sapiunt, etiam religiones, quibus deserviunt, ad terram revocant. In ea enim lumine opus est quia ratio ejus, et natura tenebrosa est. Itaque diis non cœlestem sensum, sed humanum potius attribuunt. Ideoque illis necessaria et grata credunt esse, quæ nobis; quibus aut esurientibus opus est cibo, aut sitientibus, potu, aut veste algentibus, aut cum sol decesserit, lumine, ut videre possimus.

Nullis igitur ex rebus tam probari et intelligi potest, deos istos, cum aliquando vixerint, mortuos esse, quam ex ipso ritu qui est totus e terra. Quid enim cœlestis in se boni potest habere pecudum sanguis effusus quo aras inquinant? nisi forte deos existimant eo vesci, quod homines aspernantur attingere. Et quisquis illis hanc saginam præstiterit, quamvis ille grassator, adulter, veneficus, parricida sit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur; huic omnia, quæ optaverit, præstant. Merito ergo **C** Persius hujusmodi superstitiones suo more deridet:

VARIORUM NOTÆ.

et caloris. Ita sæpe Lactantius et Cicero. Noster, l. 1. Instit., cap. 3: *Ut tantum in eo (Deo) sit istarum rerum (id est, magnitudinis, potestatis, virtutis, majestatis), quantum, etc.* BUN.

Pati possent. Sic emendavi ex 3 editis cunctisque mss. quod poscunt præced. noceret, et seq. postulare.

Postularet. Heuman. leg. *postulat.*

Cerarum. Mss. 1. Reg. vet. *cerorum*; 1 Reg. rec. et edit. Is. *cereorum*; 1 al. Reg. rec. *cerearum*. Cæteri ut in textu.

Poeta. Lucret. lib. v. de Natura rerum.

Sed liquidum. Hoc est, clarum, quod sincerum, a vino colis defœcato translatione facta. Ita Virg. Ecl. 6:

Et liquidi simul ignis;

et Lucret:

nobilis ille

Devolet in terram liquidi calor aureus ignis,

D dixere. Quæ contraria omnino videntur igni. Liquidum enim a liquore: sed liquidus vocatur, hoc est purus, fumo non inquinatus. TURNEBUS.

φῶτες nuncupamur. Sic restitui ex mss. 2 Reg. antiquissimis, suffragantibus veterinibus Cauc., 1 Bonon. et rec. 2 Reg., Marm. 1 Clarom. et Brun. quibus est φῶτες nuncupatur; Ultr. fortes; 2 Reg. rec. φῶτες; 1 Reg. et ed. Rom. 1474, phantes; 1 Reg., 1 Bonon., Pen., edd. Florent. et Ald. 1515, Phantes; 1 Clarom. focus; 1 Reg., 2 Colb. focos; 1 al. Colb. fodes; in altero Colb. fontes, mendose, pro φῶτες, quod est viri nuncupamur. In 1 Reg., 2 Colb. et editis φῶς nuncupatur, id est, lux appellatur. Grammatici dicunt φῶς, quando virum significat, gravi tono scribi; quando vero lumen, circumflexo.

Eo vesci. Sc. sanguine. Rarius vesci de potionibus. Cic. lib. II de Nat. deor., cap. 25: *Dii nec escis nec potionibus vescuntur*, BUN.

Qua tu (inquit) mercede deorum
Emeris auriculas; pulmone et lactibus unctis?

Sentiebat videlicet non carne opus esse ad placandam cœlestem majestatem, sed mente sancta, et justo animo, et pectore (ut ipse ait) quod naturali sit honestate generosum. Hæc est religio cœlestis, non quæ constat ex rebus corruptis, sed quæ virtutibus animi, qui oritur e cœlo. Hic verus est cultus, in quo mens colentis seipsam Deo immaculatam victimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequendum, quomodo præstandum sit, docebit hujus libri disputatio. Nihil enim tam præclarum, hominique conveniens potest esse, quàm erudire homines ad justitiam.

Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiam rebus omnibus præferens, malle se dicit vel unum **B** parvum de Officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. Quæ sententia non utique Catuli, qui fortasse illud non dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit. Credo, ut libros, quos de Officiis erat scripturus, commendaret: in quibus ipsis, nihil esse testatur in omni philosophia melius et fructuosius, quam præcepta vitæ dare. Quod si hoc illi faciunt, quibus non est veritas cognita; quanto magis nos facere debemus, qui a Deo eruditi et illuminati possumus vera præcipere? Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima virtutis elementa tradamus, quod est infinitum: sed tanquam docendum susceperimus eum, qui apud illos jam perfectus esse **C** videatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ

Hujusmodi. Ita repositum ex omnibus ferme mss. et edit. Paris. 1525, In 2 Reg. rec. cunctisque fere editis est *hujuscemodi*. Persius Satyr. 2, v. 30.

Emeris auriculas. Id est, auditionem benignam.

Lactibus unctis. Hoc est, pinguibus intestinis.

Non carne.... ad placandam. Egregie Cic. pro Cluentio c. 68: *Neque intelligit, pietate et religione, et justis precibus deorum mentes, nec superstitione, neque ad scelus perficiendum cæsis hostiis posse placari.* BUN.

Naturali sit honestate generosum. Persii verbis voce *naturalis* adjecit, quam perperam acceperunt nonnulli. Ideo autem vox illa inserta, quia *naturalia* firmissime hærent, ut nativi colores et similia; nisi tamen honestatem naturalem appellavit Lactant. ad dogma Stoicum respiciens. Generosum dixit, quia vera pietas generosa est, bonæ spei plena; contra vero superstitio meticulosa, et in humum dejecta.

Quare Plato superstitionem esse disputat, non θεραπειαν numinis, sed καλασιαν: cui vitio proprium τὸ ταπεινόν, quod generoso animo repugnat. Is. CAUSAUBONUS. *Incoctum generoso pectus honesto.* PERS.

De Officio. Scripti ergo sunt Officiorum libelli ante Hortensium, qui periit.

Pro seditioso homine Cornetto. Non Balbo, ejus actionis de civitate quæstio est. Actionum pro Cornelio meminit ipse Cicero in lib. de Orat. et de Petitione consulatus. Cæterum hæc Ciceronis verba puto ex Hortensio esse deprompta. BRULEIUS.

Credo, ut libros. Ita restitui ex edit. Cellar. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. in quibus, ut in vulgatis, legitur *libellos*.

Testatur. Cicer. de Offic. initio.

Infinitum. 1 Colb. Brun. edit. Rom. 1470, et Is. *infinitum*.

Perfectus. Inter philosophos, alii erant *proficientes*, alii *perfecti*.

solent ad probitatem recte dare, ignota illis super- A
struemus, ad perficiendam consummandamque jus-
titiā, quam non tenent. Ea vero, quæ possunt cum
illis esse communia, prætermittam; ne quid ab iis
videar mutuari, quorum errores coarguere atque
aperire decreverim.

CAPUT III.

*De viis, et de vitiis et virtutibus; ac de cæli præmiis et
infernorum pœnis.*

Duæ sunt viæ (Constantine imperator) per quas
humanam vitam progredi necesse est: una, quæ in
cælum ferat; altera, quæ ad inferos deprimat; quas
et poetæ in carminibus, et philosophi in disputatio-
nibus suis induxerunt. Et quidem philosophi alteram
virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum: eamque B
quæ sit assignata virtutibus, primo aditu esse et
arduam, et confragosam; in qua si quis, difficultate
superata, in summum ejus evaserit, habere eum de
cætero planum iter, lucidum amœnumque campum,
et omnes laborum suorum capere fructus uberes at-
que jucundos. Quos autem primi aditus difficultas
deterruerit, eos in eam vitiorum viam labi atque
deflectere, quæ primo ingressu sit quasi amœna,
multoque tritior, deinde cum in eam paulo ulterius
processerint, amœnitatis lejus speciem repente sub-
duci: exoriri autem viam præcipitem, nunc saxis as-
peram, nunc obductam sentibus, nunc gurgitibus
intercism, vel torrentibus rapidam, ut laborare,
hære, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo pro-
feruntur, ut appareat in virtutibus capiendis labores C
esse maximos, in perceptis autem maximos fructus,
et solidas atque incorruptas voluptates: vitia vero

quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos
hominum, et inanium jucunditatum specie captos ad
acerbas amaritudines miseriasque perducere. Sapiens
prorsus disputatio, si virtutum ipsarum formas atque
terminos scirent. Non enim didicerant, vel quæ sint,
vel quid eas mercedis a Deo maneat; quod nos his
duobus libris docebimus.

Hi vero, quia ignorabant aut dubitabant animas
hominum immortales esse, et virtutes, et vitia, ter-
renis honoribus aut pœnis æstimaverunt. Omnis ergo
hæc de duabus viis disputatio, ad frugalitatem ac lu-
xuriam spectat. Dicunt enim humanæ vitæ cursum Y
litteræ esse similem, quod unusquisque hominum,
cum primæ adolescentiæ limen attigerit, et in eum
locum venerit,

Partes ubi se via findit in ambas,

hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem
potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat
ad meliora titubantem, hoc est, si aut philosophiam
didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ
artis, quo evadat ad bonam frugem, quod fieri sine
labore maximo non potest, honestam ac copiosam
vitam disputant peracturum. Si vero doctorem fruga-
litalis non invenerit, in sinistram viam, quæ melioris
speciem mentiatur, incidere, id est, desidiæ, inerticiæ,
luxuriæ se tradere; quæ suavia quidem videntur
ad tempus vera bona ignoranti, post autem, amissa
omni dignitate ac re familiari, in omnibus miseriis
ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, et ad hanc
vitam, quam in terra ducimus, fines earum viarum
retulerunt. Poetæ fortasse melius, qui hoc bivium
apud inferos esse voluerunt. Sed in eo falluntur,
quod eas vias mortuis proposuerunt. Utrique ergo

VARIORUM NOTÆ.

Recte dare. Sic emendavi ex omnibus mss. ac vet.
edit. Rom. et Betul. Et sic legendum, quæ [illi scilicet]
solent ad probitatem recte dare. Edit. 15, dari.

Duæ sunt viæ. Post hæc verba in multis mss. *Con-
stantine imperator* addi æsserit Gallæus, additaque
etiā reperi in uno Reg. veterimo, in alio item
Regio, Marm. et in editis sex. Desunt in 2 Bon.,
7 Regiis, 6 Colb., 5 Oxoniensibus, aliisque 18 rec.
in editis 5 vet. Rom. et 9 aliis.

Quas et poetæ. Hesiodus. in Ergis.

Et philosophi. Xenophon, vel apud Xenophontem
in libro *Ἀπομνημονευμάτων* II; Socrates ex Prodicō
Herculis narrat insomnium, quo virtus et voluptas
illi visæ, quarum utraque juvenem ad sui studium
pellicere satagit: quo loco citati a nobis Hesiodi
versus referuntur. Qua de re vide etiā Philo-
stratum in Prodicō, et Ciceronem Officiorum primo;
et apud Platonem in Protagora ipse Prodicus indu-
citur, de hoc virtutis colle verba faciens. Atque
hujus rursus meminit idem Plato lib. de Legib.
quarto. Nec dissimilia sunt, quæ Cebes nobis in
sua depinxit tabula.

Esse, et virtutes. Deest et in 1 Bonon. antiq. ac 5
editis.

Humanæ vitæ cursum Y litteræ esse similem. Lit-
teræ Pythagoricæ meminit ex ecclesiasticis scripto-
ribus Hieronymus, in epistola quadam ad Lætā,
item ad Pammachium, de obitu Paulinæ; et in c. 10
Ecclesiasticis, hunc locum liquido cum elogio citat.
Describitur ab Ausonio his versiculis:

Littera Pythagoræ discrimine secta bicorni

Humanæ vitæ speciem præferre videtur.

Nam via virtutis dextrum petit ardua collem,
Difficilemque aditum primum spectantibus offert:
Sed requiem præbet fessis in vertice summo.
Molle ostentat iter via lata: sed ultima meta
Præcipitat captos, volvitque per ardua saxa.
Quisquis enim duros casus virtutis amore,
Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit:
At qui desidiā, luxumque sequetur inertem,
Dum fugit oppositos incauta mente labores,
Turpis, inopsque, simul miserabile transiget ævum.

Attingit et Palingenius in Sagittario. Pythagorica
fortassis dicitur, quia *y* et *z* creduntur a Pythagora
inventæ. Ex BETULEIO, qui perperam hos versus sub
Maronis nomine citaverat, cum sint Ausonii, ut ob-
servavit Francius. Vide Servium in lib. VI Virgil.
Æneid.

Cum primæ adolescentiæ limen attigerit. Ita mss.
omnes, præter 2 Reg. rec. in quibus, ut et in vul-
gatis, est *primum*.

Partes. Hæc ex Virgil. VI Æneid. v. 540.

Findit. 1 Reg., 1 Brun. et edit. Thomas. *scindit*.

In sinistram viam, quæ melioris speciem mentiatur.
Edit. 5, ad sinistram. Mss. Cauc., Jun., ed. Gym-
mic. et Betul., quæ virtutis ac melioris speciem men-
tiatur.

Incidere. Sic emendavi ex antiquioribus ac melio-
ribus mss. 1 Bonon. et 2 Reg. necnon edit. Is. Et sic
legendum esse censebant Isæus et Francius. Alii
codices *incedere*.

Videntur. Heum. legit *videantur*.

Apud inferos. De hoc sequenti capite dicitur.

vere : sed tamen utrique non recte ; quia oportuit A
vias ipsas ad vitam , fines earum ad mortem referri .
Nos igitur melius et verius , qui duas istas vias cœli
et inferorum esse dicimus , quia iustis immortalitas ,
iniustis pœna æterna proposita est .

Quomodo autem hæ viæ vel in cœlum tollant , vel
ad inferna præcipitent , explicabo : aperiam quæ sint
virtutes quas philosophi nescierunt ; tum earum quæ
sint præmia , simul etiam quæ sint vitia , quæve
eorum supplicia , monstrabo . Nam fortasse aliquis
expectet , ut separatim de vitiis ac virtutibus dicam ,
cum de bono aut malo disserentibus nobis , etiam
quod est contrarium possit intelligi . Sive enim vir-
tutes inseras , vitia sua sponte decedent : sive vitia
eximas , virtutes ultro subibunt . Sic honorum ac
malorum constituta natura est , ut se invicem semper
oppugnent , semper expellant : ita fit , ut neque
vitia detrahi sine virtutibus possint , nec virtutes
inseri sine detractioe vitiorum . Has igitur vias
longe aliter inducimus , quam a philosophis induci
solent . Primum , quod utrique præpositum esse dici-
mus duces , utrumque immortalem : sed alterum
honoratum , qui virtutibus ac bonis præsit , alterum
damnatum , qui vitiis ac malis . Illi autem in dexte-
riore tantum via duces ponunt , neque unum ,
neque perpetuum . Siquidem quemlibet doctorem
bonæ artis inducunt , qui a desidia revocet homines ,
et frugi esse doceat . Sed neque ingredi faciunt in
eam viam , nisi pueros et adolescentes ; videlicet
quod artes discantur in his ætatibus . Nos autem
omnis sexus , et generis , et ætatis , in hoc cœleste
iter inducimus ; quia Deus , qui ejus viæ dux est ,
immortalitatem nulli homini nato negat . Forma

quoque ipsarum viarum non ita est , ut illi putave-
runt . Quid enim opus est Y littera in rebus contra-
riis atque diversis ? Sed altera illa melior conversa
est ad solis ortum , altera illa deterior , ad occasum ;
quoniam qui veritatem ac justitiam sequitur , is ,
accepto immortalitatis præmio , perenni luce potietur :
qui autem ab illo malo ducé illectus prætulit
vitia virtutibus , mendacium veritati , necesse est ad
occasum et tenebras deferatur . Describam igitur
utramque , et earum proprietates habitusque mon-
strabo .

CAPUT IV.

*De viis vitæ , de voluptatibus , necnon de incommodis
Christianorum .*

B Una est itaque virtutis ac bonorum via , quæ fert ,
non in Elysios campos (ut poetæ loquuntur) , sed ad
ipsam mundi arcem :

At læva malorum
Exercet pœnas , et ad impia tartara mittit .

Est enim criminatoris illius qui , pravis religioni-
bus institutis , avertit homines ab itinere cœlesti ,
et in viam perditionis inducit . Cujus viæ species et
figura sic est composita in aspectu , ut plana et pa-
tens , omni genere florum atque fructuum delectabilis
esse videatur . In ea enim posita sunt omnia que
pro bonis habentur in terra : opulentiam dico , ho-
norem , quietem , voluptatem , illecebras omnes ;
sed cum his pariter injustitiam , crudelitatem , su-
perbiam , perfidiam , libidinem , cupiditatem , dis-
cordiam , ignorantiam , mendacium , stultitiam , cæ-
teraque vitia . Exitus autem hujus viæ talis est . Cum
ventum fuerit ad extremum , undè jam regredi non

VARIORUM NOTÆ.

Quomodo autem hæ viæ . Ita edit. Betul. , Is. , cunctique
mss. præter 2 Reg. rec. et Cant. in quibus , ut in 14
impressis , est *viæ istæ* ; in 4 excusis , *vitæ istæ* ,
male ; non enim Lactantius loquitur de vitiis , sed per-
manet in allegoria duarum viarum , quarum una in
cœlum , altera itur ad inferos .

Aperiam . Editi plerique hic perperam addunt que .
— *Aperiamque , quæ .* Sæpe talia in libris corrupta ab
iis , qui putarunt male sonare , que quæ . At ita supra ,
eamque , quæ sit assignata . Lib. vi , c. 18 : *Patientiæ-
que , quæ omnium virtutum maxima .* Cic. lib. 1 de Nat.
deor. c. 2 : *Multaque , quæ dicentur ;* Ibid. , cap. 42 :
Eaque , quæ . Lib. III de Nat. deor. , c. 7 : *Omniaque ,*
quæ . Vindicavit Sallustio et illustravit Cortius . Catil. III
5 , p. 25 . BUN .

*Sive enim virtutes inseras , vitia sua sponte decedent :
sive vitia eximas .* Mss. 6 Reg. rec. et 3 edit. legunt , *Si
enim ;* mss. 13 rec. et 8 impressi codices *inferas , male .*
Vide infra , *virtutes inseri .* Post *sive* , mss. 7 addunt
etiam , quod respuunt antiquiores ac potiores scripti
et typis excusi .

Vitia detrahi . Mss. 16 rec. et 2 edit. , *retrahi .* Mox
sequitur , *sine detractioe vitiorum .*

Nec virtutes inseri . Ita mss. omnes et quamplures ty-
pis excusi . Ed. Paris. 1525 , Crat. , Is. , *inferri .* Videsu-
pra *virtutes inseras .* — *Virtutes inseri .* Recte . Epit. c.
60 : *De nostris animis prius vitia detrahenda , et tum
demum virtutes inserendæ ;* cap. 61 : *Hæ vitiorum stir-
pes erudendæ , ut virtutes inseri possint . . . neque de-
trahi possunt . . . natura insiti .* Infra , *Neque detra-
hendos . . . Deus insevit .* BUN .

Ac bonis præsit . Edit. Sublac. habet : *bonis sit
præditus .*

Perenni luce potietur . Vox *perenni* in Ven. 1495
et 97 desideratur : forte ob consimilem vocem *præ-
mio* excidit . Vindicavi ad l. IV , c. 50 : *perenni luce
potietur .*

Itaque . Mss. Jun. Ult. et 5 edit. vet. *igitur .*

At læva malorum . Verba Maronis in VI Æneid.
citantur , ab eodem Hier. in X Ecclesiasticis caput . Si-
milis ex eadem re argumentatio est apud Chrysost.
contra vituperatores vitæ monasticæ , lib. II .

Omni genere florum . Expunxi superabundantem co-
pulam et , quam præmittunt 8 mss. totidemque vulgati ;
sed que abest a plurimis bonæ notæ et 5 vet. edibus .

Esse . Hoc verbum desideratur in Bon. , Tax. , Pen.

Posita sunt omnia . Ita restitui ex mss. 2 Bonon. , Re-
gio-Put. aliisque 2 Reg. , 3 Lips. , 2 Colbert. , Jun.
Torn. , Bodl. , Christ. , 2 Clarom. aliisque optimis
et antiquis-imis , ut observavit Michael Thomasius .
Eamque lectionem mavult Iseus , quam *posuit Deus
omnia* , 1 Reg. antiq. et 13 recentissimorum , novem-
que edit. necnon scriptorum 3 Oxon. et 4 vulgato-
rum , expuncto nomine *Deus* ; nulla enim vitia po-
suit Deus . Nam , ut optime observat Thomasius , illa
quæ mala sunt , vel speciem quamdam habent mali ,
non referenda sunt ad Deum , sed ad nos , qui pecca-
tis nostris mala nobis creamus , rebusque bonis in
perniciem nostram utimur .

Hujus viæ . Mss. 5 rec. et 4 edit. ; *hujus vitæ* legi-
tur in quibusdam , sed male .

Cum ventum fuerit ad extremum . Seneca Vit.

licet, cum omni suâ pulchritudine tam subito præceditur, ut non ante quis fraudem prospicere possit, quam præcipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim præsentium bonorum specie captus, et in his consequendis ac fruendis occupatus, non præviderit ea quæ post mortem secutura sunt, seque a Deo averterit: is vero ad inferos dejectus, in æternam damnabitur pœnam.

Via vero illa cœlestis, difficilis et clivosa proposita est, vel spinis horrentibus aspera, vel saxis extantibus impedita; ut cum summo labore ac pedum tritu, cumque magna cadendi sollicitudine sit cuique gradiendum. In hac posuit justitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiam, concordiam, scientiam, veritatem, sapientiam, cæterasque virtutes; sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, et meliora maluerit, carebit his terræ bonis, ut expeditus ac levis difficultatem viæ superet. Nec enim potest, qui se apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, angustias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis et injustis facilius provenire quæ cupiant, quia prona et declivis est eorum via: bonis autem, quæ optent, difficile procedere, quia difficili et arduo itinere gradiuntur. Justus ergo, quoniam durum asperumque iter ingressus est, contemptui, derisui, odio sit necesse est. Omnes enim quos cupiditas, aut voluptas præcipites trahit, invident ei qui virtutem capere potuit; et inique ferunt id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pauper, humilis, igno-

bilis, subjectus injuriæ; et tamen omnia, quæ amara sunt, perferens. Et si patientiam jugem ad summum illum gradum finemque perduxerit, dabitur ei corona virtutis; et a Deo pro laboribus, quos in vita propter justitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hæ sunt viæ quas Deus humanæ vitæ assignavit, in quibus singulis, et bona ostendit, et mala, sed ordine præpostero atque converso. In una enim monstravit temporalia prius mala cum æternis bonis, qui est ordo melior: in altera, temporalia prius bona cum æternis malis, qui est ordo deterior; ut quicumque præsentia mala cum justitia delegerit, majora et certiora consequatur bona, quam fuerunt illa, quæ sprevit: quisquis autem præsentia bona præposuerit justitiæ, in majora et longiora incidat mala, quam fuerunt illa, quæ fugit. Hæc enim vita corporalis, quia brevis est, idcirco et bona ejus, et mala, brevia sint necesse est. Illa vero spiritalis, quæ huic terrenæ contraria est, quoniam sempiterna est, idcirco et bona ejus, et mala, sempiterna sunt. Ita fit, ut et bonis brevibus mala æterna, et malis brevibus bona æterna succedant.

Itaque cum simul proposita sint homini bona, et mala, considerare unumquemque secum decet, quanto satius sit, perpetuis bonis mala brevia pensare, quam pro brevibus et caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc sæculo, cum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio; esuriendum, sitiendum, æstus, frigora perferenda, humi quiescendum, vigilandum, periclitandum est ut, salvis pignoribus, et domo, et re familiari, et omnibus paolis ac victoriæ bonis

VARIORUM NOTÆ.

Brev., c. 3: *Simul ad temporis jacturam ventum est.* Virg. vi. *Æn.* 45: *Ventum erat ad limen.* Sil. Ital. xv. v. 510: *Ut ventum in culmen.* Bun.

In altitudinem profundam cadat. Sic emendavi ex omnibus ferme mss. et editis. Quam lectionem non improbandam existimo, ut improbat Thomasius; cum enim altitudo a profunditate, ut ita dicam, non nisi ratione differat, sæpe altitudo pro profunditate, seu profundo ponitur. Sic *Altitudinem maris*, Ps. lxxviii, 2; *Ab altitudine inferiorum eduxit illos*, Sap. x, 19; *De altitudine ventris inferis*, Eccli. li, 7; *Duc in altum*, Luc. v, 4; et, *Puteus altus est*, Joan. iv, 11, id est, ubi profunda est aqua. Hac quoque voce eodem significatu usi sunt Cæsar l. iv, Bell. Gallic.; Cicero ad Attic. ix: *Terra descendit ad infinitam altitudinem.* lib. i de Divinatione; et, *Sacrum depressum est in mirandam altitudinem*, vii Verr. Cels. lib. vii, cap. 7; Lactantius ipse Divin. Institut. lib. iii, cap. 28: *In puteo sic alto, ut fundus sit nullus.* In Epitome cap. 72: *Subsident valles in altitudinem profundam*, juxta ms. Taurin; et recte. Vide seq. Porro quamvis opposita videantur *altitudo* et *profundum*, tamen, juxta Augustinum, *Altitudo in latina lingua utrumque significat; et quod sursum versus est, altitudinis nomen habet; et quod in profundum altum est, altitudinis nomen habet.* S. Augustinus Serm. 165, de Verbis Apostoli Ephes. iii. Ita quænon opus est emendatione ms. Bononiensis antiq. quam inducunt Thomasius, Isæus, Thysius, Gallæus, Sparkius, Walchius, scilicet, *ex altitudine in profunda cadat.*—*In altitudinem profundam cadat.* Seneca ep. 70: *O virum fortem! . . . quam animose in profundam se altitudinem maris. . . immisisset!* Arno-

bis l. v, p. 173: *Profundæ altitudinis specum dixit. Posuit. Intelligas, Deus.*

Amaritudines. Mss. Christ. Merton. Em. *valetudines.* *Angustias illas ingredi.* Paulinus Nolanus ep. 29, c. 2: *Pharisæus. . . intrare non potuit, quia subsarcinatos arcta non capiunt. Nec poterat eo recipi lata jactantia, quo se humilitas angusta collegit, et angusto angustior contriti cordis exilitate penetravit.*

Provenire. Eleganter. Idem mox, *procedere.* Justin. l. vii, c. 6: *Rebus feliciter provenientius.* Cic. l. 1, de Fin., c. 14: *Nec quid proventurum sit, providet.*

Difficile. Adverb. Plinius l. ii, c. 18: *Difficile se. . . explicantibus.* L. xvii, c. 25 fin.: *Difficile sanescunt;* et alibi sæpius. Vocula hodie fere neglecta, cujus in Fabio duo tantum loca ex Cic. et Velleio producta. *Cupiditas, aut voluptas.* Mss. 1 Bonon. antiq., Cauc., Jun., Lips., *cupiditas ac voluptas.*

In una enim. Bonon. antiq., *In sua enim.*

Incidat mala. Bene, ob præced. *consequatur bona.* Mss. 14 rec. et 8 edit., *incidet.*

Vita corporalis. Ita mss. antiq. et optimi permulti. Cauc. 9 rec. cum edd. habent *temporalis.* At ibi fit antithesis de corporali ad spiritalem. Isæus, atque ante ipsum THOMASIVS.

Cum simul. Mss. 12 *semel.* Videas sæpe in mss. confundi *semel* et *simul.*

Pignoribus. Id est, *filiis.*—*Salvis pignoribus.* Id est, liberis. Conf. l. vi, c. 12, not. Sæpe Cyprianus, e. g. de Eleemos., ed. Gryph., p. 354; *Charis pignoribus. . . providere. . . Da utilia et salutaria præcepta pignoribus.*

perfrui possis : sin autem præsens otium malueris, A quam laborem, malum tibi maximum facias necesse est; præoccupabit enim adversarius non resistantem; vastabuntur agri, diripietur domus, in prædam uxor ac liberi venient, et tu ipse interficere, aut capere: quæ omnia ne accidant, præsens commodum differendum est, ut majus longiusque pariat. Sic in omni hac vita, quia nobis adversarium Deus reservavit, ut possemus capere virtutem, omittenda est præsens voluptas, ne hostis opprimat: vigilandum, stationes agendæ, militares expeditiones obeundæ, fundendus ad ultimum cruor, omnia denique amara et gravia patienter ferenda; eo quidem promptius, quo nobis imperator noster Deus præmia pro laboribus æterna constituit. Et cum in hac terrena militia tantum homines laboris exhauriant, ut ea sibi pariant, quæ possunt eodem modo perire, quo parta sunt: certe nobis nullus labor est recusandus, quibus id acquiritur, quod nullo modo possit amitti.

Voluit enim Deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare, et intentis acriter

animis, ad unius hostis insidias vel apertos impetus vigilare; qui nos, sicut periti et exercitati duces solent, variis artibus captat, pro cuiusque natura et moribus sæviens. Aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis tanquam compedibus illigatos a via veritatis excutiat. Alios inflamat iræ stimulis, ut ad nocendum potius intentos, a Dei contemplatione detorqueat. Alios immoderatis libidinibus immergit, ut voluptati et corpori servientes, ad virtutem respicere non possint. Aliis vero inspirat invidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil cogitent aliud, nisi eorum, quos oderint, felicitatem? Alios inflat ambitionibus. Hi sunt, qui ad gerendos magistratus omnem vitæ suæ operam curamque convertunt, ut fastos signent, et annis nomen imponant. B Quorundam cupiditas tendit altius, non ut provincias temporali gladio regant: sed ut infinita et perpetua potestate dominos se dici velint universi generis humani. Quos autem pios viderit, variis implicat religionibus, ut impios faciat. Iis vero, qui sapientiam quærent, philosophiam in oculos impingit;

VARIORUM NOTÆ.

Stationes agendæ. Mimesis ex fragmento de Rep. Unde etiam hoc est, quod Deum imperatorem (αὐτοκράτορα) nominat. De quo supra libro III, cap. 48.

BETULEIUS.

Eo... promptius, quod. Multi quidem scripti, in his Witt., Lips., Reimm., cum editis omnibus, *eo... promptius, quo*; sed edidi ex Guelferb. et Goth. membranis: *eo promptius, quod*: ita noster c. 6: *Faciunt... multa quæ boni faciunt, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt.* BUN.

Quibus id acquiritur. Mss. 3 rec., *quo id acquiritur.* Editi octo, *quo id acquiritur.*

Ad unius hostis insidias. Mss. 4 Reg. et Brun., *ad hujus hostis*; Cauc., 1 Reg., 1 Colbert. et 7 editi, *ad invisibilis hostis*; 3 Reg., 4 Colbert., 2 Clarom., Cant. et ed. Rom. 1470, *ad unius vel invisibilis hostis insidias.*

Ut voluptati et corpori. 4 Reg. rec. et Brun., *ut voluptati corporis servientes.*

Inflat ambitionibus. Ita emendavi ex antiquissimis et optimis mss. 4 Bonon. antiq., 3 Reg., Cauc., 1 Lips., Pal., Brun. et edit. Is. At scripti 7 Reg. rec., 6 Colbert., 4 Clarom. et 14 typis excusi ferunt *inflammat*, quod non convenit, et jam mox præcessit *inflammat iræ stimulis*. 4 Clarom., *inflammat et inflat ambitionibus*. — *Altos inflat ambitionibus.* Ita l. VI, c. 24: *Superbia tumidus inflatur*, Lib. VII, c. 4. *Ambitione inflati.* Conf. not., l. V, c. 22. Cyprian., l. II, ep. 2: *Inflat superbia, iracundia inflammet.* Plurali numero *ambitiones* in Verrinis Cicero dixit: Conf. Lact., l. IV, c. 16, *injustitias.* BUN.

Et annis. Legendum forte *anno.* *Et annis nomen imponant.* Quam varia et multiplex in numerandis suis annis Vetustas fuerit, enarrare hic longum foret. Consulantur D. Augustin., lib. XII de Civit. Dei, cap. 10; et lib. XV ejusdem operis, cap. 14. C. Plin. lib. VII, cap. 48. A. Gell., lib. III Noct. Atticar., cap. 48. Censorinus de Die Natali, cap. 15 et copiosius. Jan. Parrhas., epist. 63. Pet. Nannius Miscellaneor., lib. V, cap. 7. Carol. Sigon., lib. II. Emendat., cap. 16. Servius Honoratus ad illud, lib. I Æneid.

Triginta magnis volvendis mensibus orbes.

Et primi mortalium Ægyptii ante usum litterarum inventum, draconem ore caudam retinentem, ad motus reciprocos astrorum et vicissitudines expri-

mendas, pro anno effinxerunt. Isidor. Hispalens., lib. V. Etymolog. cap. 36, et alii. Idem Servius ad illud, l. V. Æneid.:

Aditis cum lubricis anguis ab imis...

Annus autem Jovi, menses Junoni consecrabant. Plutarch. problemat. Rom. cap. 77, constatque initio unius tantum mensis spatium annum habuisse, quem quia ad lunæ cursum metiebantur, *lunarem* appellabant. Joan. Jovian. Pontan. lib. II Uraniæ, de Luna:

Orbis orbis

Mutat, agens circum, et parvum convertitur anuum.

Alii bimestris spatium annum terminabant, inter quos et Ægyptii. Idem Pontanus eodem loco:

Ægypti primum veteres fecere bimestrem.

Idem illi Ægyptii interdum in tres menses, aliquando in quatuor annum suum secabant. Plutarch. in Numa. Cares et Acarnanes sex mensium spatium annum clauderant. Censorin. lib. de die Natali, cap. 19, ut et Hebræi ad lunæ motum annum sex mensium effecere, Suid. in voce ἐνιαυτός, *annus*. Atque hi quidem pro summo Deo lunam venerabantur; ideo ad ejusdem cursum annos suos circumscribebant: aliis aliter visum, qui cælestium siderum ducem Solem agnoverunt, ejusque metientes cursus, annos suos ad motum illius conformabant. Serv. ad illud lib. III. Æneid.:

Interea magnum sol circumvertitur annum.

— *Ut fastos signent, et annis nomen imponant.* Agit Lactantius de iis quos inflavit ita ambitio, ut nihil cogitent aliud quam ut gerant magistratus, tales maxime, quibus Fastorum signandi et annis nomen imponendi ratio adjuncta fuit; id est, agit de consulibus, de quibus Fasti consulares dicti, iidemque consules annis nomen imponebant. Apte Seneca de Ira libro primo exeunte: *Ambitio non est contenta honoribus annis; si fieri potest, uno nomine occupare fastos vult, per omnem orbem titulos disponere.* Salvianus, lib. VI, ed. Brem., p. 106: *Quum hæc omnia ipsi (consules) agant, qui annis nomina tribuunt, et a quibus anni ipsi exordium sumant.*

Variis implicat. Sic lego cum mss. antiquissimis

uti specie lucis excæcet, ne quis comprehendat ac teneat veritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, et obsepsit vias, publicis lætus erroribus : quos ut discutere possemus, ipsumque auctorem malorum vincere, illuminavit nos Deus, et armavit vera cœlestique virtute ; de qua nunc mihi disserendum est.

CAPUT V.

De falsa virtute, et eadem vera ; ac de scientia.

Sed priusquam singulas virtutes exponere incipio, determinanda est ipsa virtus, quam non recte philosophi definiunt, quid esset, aut in quibus rebus ; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque solum retinuerunt, vim vero, et rationem, et effectum perdidit. Quæcumque autem in definitione virtutis solent dicere, paucis versibus colligit et enarrat Lucilius, quos malo equidem ponere ; ne, dum multorum sententias refello, sim longior quam necesse est.

Virtus, Albine, est, pretium persolvere verum ; Queis in versamur, queis vivimus rebus adesse. Virtus est homini, scire id, quod quæque habeat res. Virtus, scire, homini rectum, utile, quid sit honestum, Quæ bona, quæ mala item, quid inutile, turpe, inhonestum. Virtus, quærendæ finem rei scire, modumque.

VARIORUM NOTÆ.

2 Bonon., Regio-Put., Jun., 3 al. Reg. et 2 Colbert. In 4 Reg., Cauc., 3 Colbert., Em., 2 Clarom. et 15 edit.; *vanis implicat*; in 1 Colbert., *vanis impleat*; in 1 Reg. rec., Pen., Cant. et 6 vulgaris, *inanibus implicat*; in 1 Reg. rec., *inanibus impleat*. — *Vanis... religionibus*. Bon., Jun., Goth., variis. Pen., Subl., Rost., Ven. 1471, 1515, Paris., Crat., Gymn., Isæus, *inanibus*. Cauc., Lips., Reimm., Fasit., C Gryph., Torn., Thomas, et sqq., *vanis*. Bun.

Uti specie lucis excæcet. Mss. 2 Bonon. et 2 Clarom. a prima manu, *speciem*.

Vias publicis lætus erroribus. Mss. 2 Reg., 4 Colb. et 1 Brun. ac 5 edit. vet. *latus*; 1 Clarom. *latenter*. — *Lætus erroribus*. Neglexerunt Lexica constructionem cum ablativo, qua etiam usus Claudianus in Eutrop. 575 : *profunda lætus cæde*. Sæpe Ovidius, e. g., Heroid. ep. xii, 178 :

Rideat, et vitiiis læta sit illa meis

L. 4 Pont. 9 :

Imperii lætus honore tui. Bun.

Armavit. Ms. Tornesianus, *firmavit*.

Incipio. Sic reposui ex antiquissimis et optimis mss. 2 Bonon., 6 Reg., Tax. et ed. Cellar. In mss. 15 rec. et 17 impressis est *incipiam*. Sed et lib. iii, cap. 8, priusquam dicere incipio.

In definitione. Ita sex edit. vet. cum omnibus mss. præter 1 Reg. rec. cui, ut et editis 14 est *in definitionem*.

Virtus. In Lucilii fragmentis circa finem. Vide et Horat., lib. i, Epist. 1 ad Mæcenatem.

Queis in versamur. Id est, *in queis*, vel *quibus versamur*, per anastrophe, ut lib. v, c. 9, *Quibus coram*.

Bun.

Virtus est homini. Sic restitui ex mss. pene omnibus, 12 editis, et ex Lucilio ipso. In 4 scriptis rec. et 6 vulgaris est *hominis*.

Hos magnificere. 1 Reg. antiquissimus, *magis facere* corrupte. Mss. 15 et 4 vet. edit., *Hos magnificare*, male, repugnante metro. 1 Colbert., 1 Clarom., *Magnificere hos*.

Panætium Stoicum secutus. Cic. lib. i de Offic., cap. 2 : *Panætius sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus*. Hunc 4 Acad. quæst., cap. 33, *Principem prope Stoicorum* dicit; et Scipionis Africanæ familiarem, de Offic., lib. i, c. 26.

PATROL. VI.

Virtus, divitiis pretium persolvere posse.

Virtus, id dare, quod re ipsa debetur honori ; [rum ; Hostem esse atque inimicum hominum, morumque malorum ; Contra, defensorem hominum morumque bonorum ; Hos magnificere, his bene velle, his vivere amicis ; Commoda præterea patriæ sibi prima putare, Deinde parentum, tertia jam postremaque nostra.

Ab iis definitionibus, quas poeta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi, Panætium Stoicum secutus, eaque tribus voluminibus inclusit.

Hæc autem quam falsa sint, mox videbimus, ut appareat quantum in nos dignatio divina contulerit, quæ nobis aperuit veritatem. Virtutem esse dixit, scire quid sit bonum et malum ; quid turpe, quid honestum, quid utile, quid minus. Brevius facere potuit, si tantum bonum ac malum diceret, quia nihil potest esse utile vel honestum, quod non idem bonum sit, nihil inutile ac turpe, quod non idem malum. Quod et philosophis videtur, et idem Cicero in tertio supradicti operis libro ostendit. Verum scientia non potest esse virtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit. Quod autem transire ab altero ad alterum potest, virtus non est, quia virtus sua cuique est. Scientia igitur alieni beneficii est,

Putâ minoris, seu Æmiliani, quod ex Velleii, lib. i, cap. 13 apertum est. CELL.

Dignatio divina. Ex stylo Apuleii et maxime Scriptorum Sacrorum. Apul. ad Asclep., p. 80 : *Homines soli deorum dignatione persfruuntur*. Sæpe Cyprianus, lib. i, epist. 1, ed. Gryph., p. 38 : *Et si quis... prior divinæ dignationis celeritate præcesserit*, lib. i, ep. 2, p. 39 : *Plebem divina dignatione nobis commissam... præparemus*. Ep. 3, p. 47 : *Quibus honor tantus de Dei dignatione conceditur*.

Scire quid sit. Disputat Plutarchus, utrum virtus doceri possit ; et Mæsonius apud Stobæum virtutis genus facit scientiam. At quamvis radicem virtutis, quæ est vel in ipsa benigna natura, vel in gratiæ divinæ operatione, doceri nemo possit, ipsius tamen limites, attributa, ac circumstantias, non nisi a magistris prudentibus habere possumus.

Quid minus. *Brevius facere potuit*. Mss. 5 rec., *quod minus brevius*; 1 Colbert., *quid minus brevius*; Jun., *quid tamen brevius*; 6 al. scripti, *quid minus brevius*, absque ulla incisione.

Cicero. In m Offic., cap. 1, hæc ait : *Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet ; sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis placet... dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere*.

Verum scientia, etc. Argumentum hoc non tam verum est, quam verosimile. Nam fides quæ ex Platone est vera Dei cognitio in Theæteto, virtus est : atqui fides, ut Paulus ad Rom. scripsit, ex auditu est. Quare diligentius expendendum est, quatenus in nobis sit, vel non sit. Quod si philosophis illis credimus, nostrum discere nihil aliud esse, quam reminisci, facile intelligemus quiddam in nobis esse, quod per doctrinam excitatur, quod Dialectici *φυσικὴν δόξαν* appellant, Ethici *φυσικὴν ἀρετὴν*. Taceo, quod ne forinsecus quidem docente doctore, et mentis lumen per suam doctrinam accendente, doctrina cœlestis accedit, nisi una cœlestis doctor in pectora nostra latente quadam vi penetraverit ; non magis quam vera virtus ipsa, quam nemo in pectoribus humanis, quam solus sanctificator formare potest. Usque adeo non in nobis est virtus illa, ut quidquid illud sit, quod in nobis a nobis est, nil valeat ad salutem, nisi id fuerit a numine divino per regenerationem emendatum, reformatumque.

quia posita est in audiendo. Virtus tota nostra est, quia posita est in voluntate faciendi boni. Sicut ergo in itinere celebrando nihil prodest viam nosse, nisi conatus ac vires suppetant ambulandi: ita vero scientia nihil prodest, si virtus propria deficiat. Nam fere etiam ii qui peccant, et si non perfecte, tamen quid sit bonum et malum sentiunt; et quoties aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt et ideo celare nituntur. Sed cum eos boni et mali natura non fallat, cupiditate mala vincuntur ut peccent, quia deest illis virtus, id est cupiditas recta et honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiam boni malique, aliud virtutem, quod potest esse scientia sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit. In quo, quoniam recte ad culpam pertinet, non fecisse quæ scieris, recte voluntas prava, et vitiosus animus, quem excusare ignoratio non potest, punietur. Ergo sicut virtus non est bonum ac malum scire: ita virtus est bonum facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum virtute conjuncta est, ut scientia præcedat virtutem, virtus sequatur scientiam; quia nihil prodest cognitio, nisi et actio subsequatur. Horatius igitur paulo melius:

Virtus est, vitium fugere; et sapientia prima,
Stultitia caruisse.

Sed inepte, quod eam contrario terminavit; ut si diceret: Bonum est, quod malum non est. Cum enim quid sit virtus, nescio, ne vitium quidem quid sit, scio. Utrumque igitur indiget definitione, quia natura rei talis est, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse.

Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est,

VARIORUM NOTÆ.

Virtus tota nostra est. Rem alioqui veram docet ex fundamentis parum solidis. Nam Paulus volebat quidem recte facere, dictante hoc spiritu: sed præstandi facultatem in se non inveniebat; sicut etiam Petro caro et sanguis veram sapientiam non revelaverant. Quare ita statuendum est; virtutem et scientiam juxta in homine vel esse, vel non esse. Est enim in homine scientiæ lumen, si cœlitus fuerit accensus: ita virtus vera in nobis non est, nisi divino numine in nobis excitata: quæ tamen, dum in hac carne vivimus, ita imbecillis est, ut in conflictu sæpe succumbat; neque quidquam roboris habet, nisi fuerit divinitus suppeditatum.

Faciendi boni. Sic restitui ex quatuor vetustissimis optimisque mss. 1 Bonon., 2 Reg., Cauc. Alii 15 rec. ferunt *bona*; 1 Reg., Cant. et ed. Rom. 1468, *faciendi bonum*, mss. Tornes., 1 Reg. et 1 alter Reg. a secunda manu, *faciendi bene*.

In itinere celebrando. Antiquiores et meliores mss. 28 cum ed. Rom. 1470, *celebrando*; edit. 18, *celerando*. At *celebrare viam* apud Cicer. pro Cœlio 4, *viæ celebritas* et *via celebrata*, in eodem Cicerone. Apud Lactantium *campus celebratus*, pro *frequentatus*, lib. de Moribus Persec. — *In itinere celebrando.* Celebrare nonnunquam est *frequentare et velociter ire*: unde Cicero aliquoties *celebrare viam* dixit. Ciceronem sequitur Hieronymus epist. 14, ad Gelantium f. m. 409. Illa (via) *celebratur et teritur a multis, hæc vix invenitur a paucis*. Bux.

Vires suppetant. Ita restitui ex 5 edd. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. in quibus, ut in impressis 41, est *suppeditent*.

A iram cohibere, cupiditatem compescere, libidinem refrenare; id est enim, vitium fugere. Nam fere omnia, quæ sunt injuste atque improbe, ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis hujus, quæ ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum contentiones malæ sopientur; nemo insidiabitur, nemo prosiliet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur, nemo terra marique grassabitur, nemo exercitum ducet, ut rapiat et vastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur, omnis ætas et sexus retinebit suam sanctitatem; nemo quidquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo universa scelera et flagitia, his commotionibus virtute sedatis, ex hominum vita moribusque tollentur. Quæ sedatio commotionum et affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur virtutis officium est, non peccare. Quo profecto fungi non potest, qui Deum nescit: quoniam ignoratio ejus, a quo bona oriuntur, imprudentem impingat in vitia necesse est. Itaque ut brevius et significantius utriusque rei summa officia determinem, scientia est, Deum nosse, virtus, colere: in illo sapientia, in hoc justitia continetur.

CAPUT VI.

De summo bono et virtute; deque scientia ac justitia.

Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem; deinde quid sit virtus, et in quo sit. Sequitur, ut id quoque ipsum, quid sit bonum et malum nescisse philosophos, breviter ostendam, quia pene declaratum est libro tertio, cum de Summo Bono dis-

Cupiditas recta. Vel quia gratiæ obicem ponunt, vel quia gratiæ resistunt.

Quod potest. Mss. 15 et 12, edit. *quia*: quod idem est.

In quo, quoniam recte ad culpam pertinet. Recte desideratur in 5 editis: reperitur autem in cæteris editis et omnibus mss.

Subsequatur. 1 Bonon. antiq. *consequatur*. — *Actio subsequatur.* Bon. *consequatur*, eleganter quidem pro *sequatur*. Sed plurimi hic *subsequatur*, pro more nostri, lib. II, c. 8: *Intelligentia subsequi*. Lib. VII, c. 2: *Intelligere est quasi e vestigio subsequi*. Bux.

Horatius. Quem vide, lib. I, Ep. 1.

Stultitia caruisse. Hæc duo verba quæ Horatii sunt, desiderantur in 23 mss. et in octo editis, et necessaria videntur, quia pertinent ad hæc et sapientia prima non autem ad illa priora, *virtus est vitium fugere*. Et ita videtur Isæo.

Sanctitatem. Id est, castitatem. Tacit., lib. XIV Annal., 60: *Plures perstitere saucitatem dominæ (Octaviæ) tueri... castiora*, etc. Lact. VI, c. 24: *Alienam mulierem sancte videat*. Bux.

Recta faciamus. Mss. Torn. et 1 Colbert. *recte*.

Omne igitur virtutis officium est. 1 Reg. a secunda manu, et 7 edit. *Omnis*; Ed. Is., *Nunc igitur*.

Determinem. Ita restitui ex vet. edit. Rom. cunctisque mss. præter 1 Clarom. in quo est *determinentur*; in 15 excusis, *determinemus*.

Quia pene. Sic reposui ex omnibus fere mss. et edit. Rom. 1470. In sex rec. scriptis et 15 editis, *quod*; in edit. Paris., *plene*; in 1 Reg. rec., *plane*; in Jun., *bene*.

em. Quia autem quid esset summum nescie-
 et in cæteris bonis malisve, quæ summa non
 erraverint necesse est; quæ non potest vero ju-
 examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde
 escendunt. Fons autem honorum Deus est, ma-
 a vero ille, scilicet divini nominis semper inimi-
 de quo sæpe diximus. Ab his duobus principiis
 malaque oriuntur. Quæ veniunt a Deo, hanc ha-
 rationem, ut immortalitatem parent, quod est
 num Bonum: quæ autem ab illo altero, id ha-
 officium, ut a cælestibus avocatum, terrenisque
 rsum, ad pœnam interficiant sempiternam, quod
 ummum malum. Num igitur dubium est, quin illi
 es quid esset bonum et malum ignoraverint, qui
 Deum, nec adversarium Dei scierint? Itaque fi-
 bonorum ad corpus, et ad hanc brevem vitam B
 erunt, quam scilicet solvi et occidere necesse
 non sunt progressi ulterius. Sed omnia eorum
 epta, et omnia quæ inducunt bona; terræ inhæ-
 et humi jacent, quoniam simul cum corpore,
 est terra, moriuntur; pertinent enim non ad vi-
 homini comparandam, sed ad quærendas vel au-
 as opes, honores, gloriam, potentiam; quæ sunt
 ersa mortalia, tam scilicet, quam ille qui, ut ea
 contingerent, laboravit. Hinc est illud:

Virtus, quærendæ finem rei scire modumque.

apiunt enim quibus modis, et quibus artibus res
 liaris quærenda sit, quia vident male quæri so-
 : sed hujusmodi virtus non est proposita sa-
 li. Nec enim virtus est, opes quærere, quarum
 e inventio, neque possessio in nostra potestate
 Itaque et quæstu, et obtentu faciliores sunt ma-
 quam bonis. Non potest ergo virtus esse in iis re-
 quærendis, in quarum contemptu vis ac ratio vir-
 apparet; nec ad ea ipsa transfugiet, quæ magno

A ac excelso animo calcare ac proterere gestit: neque
 fas est, animam cælestibus intentam bonis, ut hæc
 fragilia sibi comparet, ab immortalibus suis operibus
 avocari. Sed potissimum in iis rebus comparandis
 virtutis ratio consistit, quas nobis nec homo ullus,
 nec mors ipsa possit auferre. Cum hæc ita se ha-
 beant, illud quod sequitur verum est:

Virtus, divitiis pretium persolvere posse.

Qui versus idem fere significat, quod primi duo. Sed
 neque ipse, neque quisquam philosophorum scire po-
 tuit pretium ipsum, vel quale, vel quod sit. Id enim
 poeta, et illi omnes, quos secutus est, putaverunt,
 recte opibus uti, hoc est, frugi esse; non instruere
 convivia sumptuose; nec largiri temere; non effunde-
 dere in res supervacuas, aut turpes, rem familiarem.

Dicit aliquis fortasse: Quid tu? negas ne hanc
 esse virtutem? Non equidem nego; contraria enim
 videar probare, si negem. Sed veram nego; quia non
 sit illa cælestis, sed tota terrena, quandoquidem nihil
 efficit, nisi quod remaneat in terra. Quid sit autem
 recte opibus uti, et qui sit ex divitiis fructus peten-
 dus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui
 cœpero. Jam cætera, quæ sequuntur, nullo modo vera
 sunt. Nam improbis inimicitias aut indicere, bono-
 rum defensionem suscipere, potest cum malis esse
 commune. Quidam enim probitate ficta viam sibi ad
 potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni so-
 lent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faci-
 ciunt. Utinamque tam facile esset præstare, quam
 facile est simulare bonitatem. Sed ii, cum esse cœ-
 perint propositi ac voti sui compotes, et summum
 potentia gradum ceperint, tum vero simulatione de-
 posita, mores suos detegunt: rapiunt omnia, et vio-
 lant, et vexant; eosque ipsos bonos, quorum causam
 susceperant, insequuntur, et gradus per quos ascen-

VARIORUM NOTÆ.

uia autem. Hæc lectio est quamplurimorum mss.
 lit. Tornes. ac Soubron.; Qui autem 4 mss. rec.
 mium fere excusorum.

uid esset summum nescierunt. Ita mss. maximo
 ero et antiquissimi, ac sex editi. In 8 rec. scrip-
 t 4 vet. editis inseritur bonum. Hæc autem vox
 num et summa Lactantio familiaris et peculiaris
 pro notitia veri Dei, sive cultus illius, ut hic,
 vi, c. 6, initio, et c. 8, et c. 25; lib. vii, c. 3 et
 ; Epitom., c. 67, in fine, c. 69 initio, lib. de Ira
 c. 6, et de Opificio Dei, c. 6, ante finem.

uæ non potest. Sic quamplurimi manu exarati, et
 pis excusi. Mss. 1 Reg. et 1 Bonon. antiquissimi,
 alb. et 1 Clarom., quia; 2 Reg., Jun., Pen. et 8 vul-
 , quod.

it a cælestibus avocatum. Præpositionem, a, quæ
 isque editis deest, restitui ex omnibus mss. et
 is 2 vet. Rom., Gymnic., Grat., Tornes., Soubron.
 recte. Vide infra, ab immortalibus suis operibus
 vari.

um igitur dubium est, quin... ignoraverint. Ita mss.
 quiores. Recentiores, Non... ignoraverint, sine in-
 rogatione.

ui nec Deum, nec adversarium Dei scierint. Hæc
 io est 9 Vaticanorum, 7 Regiorum, Cauc., Goth.,
 r., 2 Lips., 1 Clarom. et 5 ed. At 2 Reg. rec.,
 atic., Pen. et omnes fere impressi referunt adver-
 tum ejus; 3 rec., scierunt, 1 Reg., 1 Lips. 1 Brun.

pro adversarium, habent ænulum; 1 Bonon. anti-
 quior, nec adversarium humani generis. Omnes hæc lec-
 tiones bonæ sunt. Lactantius supra, lib. ii, Institut.,
 cap. 10, diabolum vocavit antitheum, id est, Dei ad-
 versarium.

Possessio. Quin imo etiam juxta Stoicos, neque
 corpus nostrum in nobis esse crediderunt, neque earum
 rerum quidquam quæ ad corpus pertinent. Qua
 de re vide Epictetum in Enechiridio, cap. 1.

Quæstu. Ita omnes scripti, editique; mallem quæ-
 situ, quo præter Plinium l. 51, c. 9, usus et Boethius,
 l. iv, Pros. 6: Rem quæsitum maximam dicens. Bcn.

Ab immortalibus suis operibus avocari. Mss. rec. 1
 Colb., Cotton., 1 Clarom. opibus. — Ab immortalibus
 suis opibus. Edidi opibus ex Cotton., Lips. altero et
 Reimm., ubi alii et editi omnes, ab immortalibus suis
 operibus. Agitur hic ubique de opibus, et dicit ani-
 mam cælestibus intentam bonis. Facilis confusio; quum
 opibus et opibus differant modo lineæ per o ducta. Bcn.

Idem fere significat. Mss. 2 rec. vere. In 3 rec. scrip-
 tis id. 1 Bonon. antiq. legitur id significat.

Id enim poeta, 1 Reg. antiq. Hic enim; 2 Reg. rec.,
 1 Clarom. et edit. 4, Idem enim; 1 Colb., Brun.,
 Idem ille; 2 Reg. et ed. Rom. 1470, Idem enim poetæ;
 male. Vide seqq. Cæteri id, recte; refertur enim ad
 pretium, quod præcessit.

Quidam enim probitate ficta, etc. Hæc Licinio recte

derunt amputant, ne quis illos contra ipsos possit imitari. Verumtamen putemus, hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere, facile est, implere, difficile; quia cum te certamini congressionique commiseris, in arbitrio Dei, non tuo, posita victoria est. Et plerumque improbi, et numero, et conspiratione sunt potentiores, quam boni; ut ad eos superandos, non tam virtus sit, quam felicitas necessaria. An aliquis ignorat, quoties melior justiorque pars victa sit? Hinc semper dominationes acerbæ in cives extiterunt. Plena est exemplis omnis historia: sed nos contenti erimus uno. Cneius Pompeius bonorum voluit esse defensor; siquidem pro republica, pro Senatu, pro libertate arma suscepit. Idem tamen victus cum ipsa libertate occidit, et à spadonibus Ægyptiis detruncatus, insepultus abjectus est.

Non est igitur virtus, aut hostem malorum esse, aut defensorem bonorum, quia virtus incertis casibus non potest esse subjecta.

Commoda præterea patriæ sibi prima putare.

Sublata hominum concordia, virtus nulla est omnino. Quæ sunt enim patriæ commoda, nisi alterius civitatis, aut gentis incommoda? Id est, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere majora. Quæ omnia non utique virtutes, sed virtutum sunt eversiones. In primis enim tollitur humanæ societatis conjunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia, tollitur denique ipsa justitia,

quæ dissidium generis humani ferre non potest, et ubicumque arma fulserint, hinc eam fugari et exterminari necesse est. Verum est enim Ciceronis illud: *Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, dirimunt hi communem generis humani societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur.* Nam quomodo potest justus esse, qui nocet, qui odit, qui spoliatur, qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse, quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest, quod solum teneri non potest, quia eripi potest.

Hæc itaque (ut ipsi appellant) bona quisquis patriæ acquisierit, hoc est, qui eversis civitatibus, gentibusque deletis, ærarium pecunia referens, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in cælum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus. Qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est; qui præcepta quoque dant ad injustitiam, ne stultitiæ ac malitiæ disciplinæ auctoritas desit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant, neque ad justitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc vitam moremque civilem, quem non esse justitiam, et res indicat, et ipse Cicero testatus est. « Sed nos, inquit, veri juris, germanæque justitiæ, solidam et expressam effigiem nullam tenemus. Umbra et imaginibus utimur; easque ipsas

VARIORUM NOTÆ.

conveniunt. Vide librum de Mortibus Persecutorum, cap. 36, 48, 50, 51.

An aliquis ignorat, quoties melior, etc. Sic restitui ex 5 vet. editis et 20 manu exaratis, inter quos sunt antiquissimi 1 Bon. et 2 Reg.

Cneius Pompeius. 4 Reg., 5 Colbert., 2 Clarom. habent *Gneius*; Jun., 1 Colbert., edit. Ald., Paris., Juntar., Crat., Graph., *Cneius enim Pompeius*; Ultr., Brun., *Cum enim Pompeius*. De Cneii Pompei in rempublicam amore vide Plutarchum, Appian. Alexandrinum, ac præsertim Ciceronem in epistolis passim.

Idem. Sic reposui ex omnibus mss. et ed. vet. Rom. et Betul. In cæteris legitur, *Is tamen victus*.

Occidit. Ita omnes prope mss. et impressi. 3 Reg. et Jun. et 5 vet. edit., *occiditur*; 1 Colbert., *occubuit*.

A Spadonibus Ægyptiis. Photinum eunuchum regium intelligit, qui loco Ptolomæi juvenis regnum administrabat. BETULEIUS.

Sublata hominum concordia, virtus nulla est omnino. Deest virtus in 8 Reg., 6 Colbert., Cauc., Jun. et 10 aliis. In 14 scriptis, pro *nulla*, legitur *nihil*.

Patriæ commoda. Naturæ sive humanitatis jus restringit et copulat universum genus humanum, quod qui violat, naturam ipsam evertit: contra quod peccant ii, qui sui commodi causa, quod aliis proprium est detrahunt. Hoc enim, juxta Ciceronem, magis est contra naturam ipsam, quam mors, quam dolor, quam alia quævis mala. Hinc colligere licebit, jus istud humanum nihil prorsus aliud esse, quam jus Gentium, quod qui dirimit, dirimere etiam omnem generis humani consociationem putandus est. Nulla siquidem lex æqua censenda est, quæ vel in fraudem naturæ constituitur, vel non ex æterna lege fluit. Unde etiam privilegia omnia contra æquabilitatem consociationis humanæ invecata, cum æquitate conjuncta non sunt. Ex hac nota emenda totum hunc Lactantii locum,

qui justam defensionem cum iniqua aggressionem confundit.

Ereptos. Sic restitui ex 8 vet. editis, omnibusque mss. præter Pal. et 1 Lips. in quibus est *ereptis*, mendose; in Cauc. et 15 impressis, *ejectis*.

Vectigalia facere majora. Mss. 2 Colb., Goth., et 7 edit., *meliora*. Plinius in Panegyric., *Fisci nunquam causa bona est, nisi sub bono Principe.* — *Vectigalia facere meliora.* Cæsar libro 1 de B. Civ., c. 55, dixit *vectigalia augere*; et ex opposito l. 1 de B. Gall., c. 56, *vectigalia deteriora facere*. Forte scripsit noster; *vectigalia facere majora atque meliora*. BUN.

Ciceronis. Lib. in Offic. cap. 2, unde hæc omnia desumpta sunt.

Justitia funditus tollitur. *Funditus*, quod deest in nonnullis editis, restitui ex cæteris impressis omnibusque mss. et ex ipso Cicerone lib. in Offic. cap. 2.

Justus esse. Post hæc, ex omnibus mss. et editis quamplurimis addidi, *qui nocet, qui odit*, quod in nonnullis deerat.

Disciplinæ auctoritas. Sic reposui ex 11 Mss. quorum unus est antiq. Regio-Put. adduntque nonnulli quoque. In scriptis 8 et vulgatis 17 est *disciplina et auctoritas*.

Disputant. Mss. Jun. et 3 edit., *disputent*.

Oratio. Mss. Tornes., 2 Colb. et edd. 4, *ratio*.

Cicero. Offic. lib. III, cap. 3, vel n. 69, de his infra cap. 12.

Umbra et imaginibus utimur. 1 Clarom., *umbris*; et sic legendum esse censebat Francius. Utraque lectio bona. Legitur *umbra* hic loci apud Ciceronem; et mox *Umbra et imago justitiæ*, et infra cap. 7: *Specie virtutis inducti, umbras et imagines apprehendunt*; et cap. 12, *umbram imaginemque virtutis, et ad umbram imaginemque justitiæ*; capite vero 11 circa medium, *Abjice umbras illas imaginesque justitiæ*.

utinam sequeremur! Feruntur enim ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. » Umbra est igitur et imago justitiæ, quam illi justitiam putaverunt. Quid sapientiam? nonne idem confitetur in phisosophis esse nullam? « Aut cum Fabricius, inquit, aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ petitur tanquam a sapiente exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi. Nec ii qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem: sed ex mediolorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientium. » Si ergo et philosophis ipsorum confessione adempta sapientia est, et iis qui iusti habiti sunt, adempta justitia est, omnes igitur illæ virtutis descriptiones falsæ sint necesse est; quia quæ sit virtus vera, scire non potest, nisi justus ac sapiens. Justus autem ac sapiens nemo est, nisi quem Deus præceptis cœlestibus erudit.

CAPUT VII.

De via erroris ac veritatis; quod ea simplex sit, angusta et ardua, atque Deum habeat ducem.

Nam illi omnes, qui per aliorum confessam stul-

titiam sapientes existimantur, specie virtutis inducti umbras et imagines apprehendunt, nihil verum. Quod ea fit ratione, quoniam via illa mendax, quæ fert ad occasum, multos tramites habet, propter studiorum et disciplinarum varietatem, quæ sunt in vita hominum dissimiles atque diversæ. Nam sicut via illa sapientiæ habet aliquid simile stultitiæ, quod libro præcedente monstravimus: ita hæc, cum sit tota stultitiæ, habet aliquid simile sapientiæ, quod arripiant ii, qui stultitiam publicam intelligunt; et ut habet vitia manifesta: sic habet aliquid, quod simile esse videatur virtuti; ut habet apertum scelus: sic imaginem quamdam speciemque justitiæ. Quomodo enim præcursor ejus viæ, cujus vis et potestas omnis in fallendo est, universos in fraudem posset inducere, nisi verisimilia hominibus ostentaret? Deus enim, ut immortale illud arcanum ejus in aperto esset, posuit in via sua, quæ homines pro malis et turpibus aspernarentur, ut aversi a sapientia et veritate, quam sine ullo duce requirebant, in id ipsum inciderent, quod vitare ac fugere cupiebant. Itaque illam perditionis ac mortis viam multiplicem ostendit, vel quod multa sunt genera vitæ, vel quod dii multi qui coluntur.

Hujus dux prævaricator ac subdolos, ut videatur

VARIORUM NOTÆ.

Ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. Ita omnes (quod sciam) mss. et editi Lactantii. In nonnullis editis Ciceronis habetur, *ex optimis naturæ principis, et veritatis exemplis*, quod rectius est. Quædam tamen editiones non habent *et principis*.

Aut cum Fabricius (inquit) aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ petitur tanquam a sapiente exemplum. Hunc locum sic emendavi et restitui, non solum ex 8 mss. Reg., 4 Colb. aliisque, sed et ex Cicerone, expuncto nomine fortis, post Fabricius; ita ut vox illis referatur ad duos Decios et ad duos Scipiones, quos Cicero viros fortes mox commemoravit. Sic habetur hic locus apud Ciceronem lib. III Officiorum, cap. 4: *Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones etiam fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ tanquam a sapiente petitur exemplum*, etc. Hinc vides Fabricium a Cicerone adduci non ad Fortitudinis, sed ad Justitiæ exemplum. Unde hic vox fortis abundare videtur: et locus ex Cic. restituendus. Ex Isæo. — *Aut cum Fabricius.* Heumannus legi vult *nec cum Fabricius*.

Cato et Lælius. De hoc apud ipsum Ciceronem in Lælio, sive de Amicitia, et in Catone, sive de Senectute. Vide supra lib. v, cap. 18.

Sapientium. Ita manuscripti, præter 2 Brun. et 4 edd. in quibus est *sapientia*. 1 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, *sapientiam*, mendose; 3 edd., *sapientum*.

Si ergo et philosophis. Addidi ergo ex omnibus mss. et 12 vulgatis.

Nisi justus ac sapiens. Post hæc verba addidi ex 12 editis cunctisque mss. præter tres, *Justus autem ac sapiens*, quæ desiderantur in 1 Reg., 1 Bonon. antiq. et in 1 Sorbon. in quorum postremis duobus et in 4 editis est, *quod nemo est*. In 1 Reg., *nullus est*.

Nam illi omnes. Nam reposui ex edit. 2 vet. Rom. et Is. ac Cellar. nec non ex omnibus mss. præter 1 Reg. rec. cui est *Jam*, ut et 15 impressis.

Disciplinarum. Ita legendum ex omnibus mss. et 12 editis. Plures vulgati vitiose legunt *discipulorum*, quod vitio typographorum aut librariorum accidisse constat ex sequentibus, quæ sunt dissimiles atque di-

versæ. Si Lactantius *discipulorum* scripssisset, fœminino genere sequentia non potuissent enuntiari: deinde ex scopo Auctoris sic etiam legendum esse patet, quia non propter *discipulorum*, sed propter *disciplinarum* varietatem ipsi discipuli feruntur ad occasum. GAL-LEUS.

In vita hominum dissimiles. 1 Colb. et 7 edit., *hominis*.

Quod arripiant. Sic reposui ex mss. antiquissimis Bonon., 2 Reg., Cauc., 4 Reg. rec., 4 Colbert. aliisque et 5 vet. edit. Scripti 7 et vulgati 14 habent *arripunt*.

Præcursor ejus viæ. Ita ferunt omnes prope editi et mss. inter quos sunt veterissimi et optimi. Et sic legendum, quia Lactantius loquitur de inductione in fraudem, quod de *præcursore* commodius, quam de *percursore*, ut habent nonnulli mss. et editi, dici potest.

Ostentaret. 1 Bonon. antiq. solus, *ostenderet*.

Immortale illud arcanum ejus. 1 Bonon. antiq., *immortalitatem*, *vita arcanum*. Deus enim, ut *immortale illud arcanum ejus*, etc. Locus perobscurus, ait Thomasius, ac primo aspectus videtur Lactantius Deum auctorem facere rerum turpium et malarum: sed ex his, quæ ante in eodem capite dixit, et præsertim ex capite ultimo præcedentis libri, hic locus debet intelligi. Ait ergo Deum in via sua posuisse ea, quæ turpia vel mala, vulgo putantur; ut sunt cruces, opprobria, verbera et mors. Quare? primum ut probentur electi, dein ut multi, qui sapientiam inquirebant, videntes Christianos pro religione et disciplina suscepta constanter omnia tormenta, et mortem ipsam subire, inquirent quænam sit ea disciplina, cui se addictos profitentur. Ita illi qui aversi erant a sapientia et veritate, id est, a vera doctrina christianorum, cum tamen sapientiam sine ullo duce quærent, quam tamen quomodo quærent nesciebant, in id ipsum incidebant, quod vitare ac fugere cupiebant, id est, in ipsam religionem et sapientiam christianam, vel in illa eadem tormenta et cruces, quas antea vitare constituerant. Quod quidem exemplo suo docuit Justinus philosophus et martyr; sic enim de se ait: quod cum Platonis philosophia delectaretur,

esse discrimen aliquod falsi et veri, mali ac boni, alia ducit luxuriosos, alia eos qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia strenuos; alia stultos, alia philosophos; et eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates, aut divitias non refugiant, ab hac publica et celebri via modice segregat: eos autem, qui aut virtutem sequi volunt, aut contemptum rerum profitentur, per fragosa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ speciem bonorum operum ostentant, non sunt aliæ viæ, sed diverticula et semitæ; quæ videntur quidem ab illa communi dextroversum separari, ad eandem tamen, et ad unum omnes exitum sub ipso sine referuntur. Ibi enim dux, ille conjungit omnes, ubi opus fuerat, bonos a malis, fortes ab inertibus, sapientes a stultis separari; in deorum scilicet cultu, in quo ille universos, quia sine ullo discrimine stulti fuerunt, uno mucrone jugulat, et præcipitat in mortem. Hæc autem via, quæ est veritatis, et sapientiæ, et virtutis, et justitiæ, quorum omnium fons unus est, una vis, una sedes; et simplex est, quod paribus animis, summaque concordia unum sequamur, et colamus Deum; et angusta, quoniam paucioribus virtus data est; et ardua, quoniam ad bonum, quod summum atque sublime est, nisi cum summa difficultate ac labore non potest perveniri.

CAPUT VIII.

De erroribus Philosophorum, ac varietate Legum.

Hæc est via, quam philosophi quærunt: sed ideo

VARIORUM NOTÆ.

audiens multos ex nostris martyribus pro religione christiana constantissime mortem oppetere, voluit eam Religionem nosse, pro qua illi tam libenter occubebant; quam quidem ille cum perfectissime intellexisset, pro eadem postea non dubitavit vitam libentissime profundere, in se expertus, quod in aliis antea fuerat admiratus. Hæc eo fine scribimus, ut Lactantium ab omni errore liberemus, ne dicatur gravissimum auctorem, Deum auctorem mali fecisse, a quo errore ex aliis Scriptoris hujus locis nobis videtur immunis. — *Arcanum ejus in aperto esset.* Remittit nos Lactantius ad librum præcedentem, id est, quintum, ubi c. 18: *Idcirco virtutem ipsam Deus sub persona stultitiæ voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac religionis suæ esset arcanum.* Quod nostro loco dicitur *arcanum ejus in aperto esset*, in libro quinto est, ut *mysterium... esset arcanum.* Idem dicit l. iv, c. 2: *Stultitiæ velamento Deus, ne arcanum sui divini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiæ veritatis abscondit.* Ibid., c. 5: *Multi veritatem sub velamine stultitiæ latentem asperrantur ac respuunt.* *Bun.*

Alia inertes, alia strenuos. Goth. *alia ineptos, alia strenuos.* Inepte. Reliqui *inertes*, recte; repetuntur enim *fortes ab inertibus.* *Inertes* fortibus ac strenuis opponuntur. Conf. not. l. vi, c. 14: *Quietum ab inerti*; cap. 18: *Habebitur pro segni et inerti*, cui ibidem *fortis ac strenuus* oppositus. Ita in Valer. Max. l. viii, c. 8, *inertes* et *sireni* sibi adversantur. Boethius iv Metr. 7: *Ite nunc fortes. . . . cur inertes terga non datis?* *Bun.*

Per fragosa. Ita scribo ex antiquissimis mss. 2 Bonon., Betul. et 1 Regio-Put. a prima manu: quæ vox reperitur apud Virgilium et Quintilianum. Nostræ lectioni favet vet. editio Romana 1468, quæ habet *fragrosa*, vitiose. Alii mss. rec. complures et editi *confragosa*.

non inveniunt, quia in terra potius, ubi apparere non potest, quærunt. Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem sequuntur ullum. Eadem namque ratione hanc vitæ viam quæri oportet, qua in alto iter navibus quæritur; quæ nisi aliquod cæli lumen observent, incertis cursibus vagantur. Quisquis autem rectum iter vitæ tenere nititur, non terram debet aspiciere, sed cælum: et (ut apertius loquar) non hominem sequi debet, sed Deum; non his terrestribus simulacris, sed Deo servire cælesti; non ad corpus referre omnia, sed ad mentem; non huic vitæ dare operam, sed æternæ. Itaque si oculos in cælum semper intendas, et solem, quo oritur, observas, eumque habeas vitæ quasi navigii ducem, sua sponte in viam pedes dirigentur; et illud cæleste lumen, quod sanis mentibus multo clarior sol est, quam hic quem carne mortali videmus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summum sapientiæ, virtutisque portum sine ullo errore perducatur.

Suscipienda igitur Dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat: illa sancta, illa cælestis, quam Marcus Tullius in libro de Republica tercio pene divina voce depinxit; cujus ego, ne plura dicerem, verba subjecti: « Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna; quæ vocet ad officium, jubendo; vetando, a fraude deterreat; quæ tamen neque probos frustra jubet, aut vetat; nec improbos jubendo, aut vetando movet. Huic legi

Non sunt aliæ viæ. Bonon. antiq. solus *non sunt clivosa.*

Referuntur. Id est, rursus feruntur. *Francius.*

Una sedes. Ms. solus 1 Bonon. antiq. et cum eo edij. 4 rec. addunt *suavis*, quæ vox proscribenda videtur. — *Una sedes, et simplex est.* Sed simplex hic dicitur in oppositione viæ mendacis, quæ supra, *multos tramites* habet: inde vocat *viam multiplicem.* *Bun.*

Quod. Heumann. legit *quo.*

Nec ducem sequuntur ullum. Ultimam vocem *ullum* 5 rec. editis neglectam restitui ex cæteris et cunctis mss. præter 1 Bonon. antiq. cui est, *Nec ducem sequuntur.* *Rationem hanc.* Pro *ullum*, 1 Reg. rec., 4 Colb., 1 Brun. habent, *illum.*

Non hominem sequi debet. Abest *debet* ab 1 Bonon. antiq.

Multo clarior sol est, quam hic, etc. Sic restitui ex mss. 3 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 2 Colb., Goth., Marm., 1 Clarom., faventibus scriptis 2 Reg. et 2 Colb. in quibus est, *multo clarior sole est*; in Brun., *multo clarior, quam sol est.* In mss. 4 Reg. rec., 2 Colb., 2 Lips., 1 Clarom. et editis, *multo clarius sole est.*

Quem carne mortali videmus. Ita scripti et editi, præter ms. Pal. et sex edit. quibus est, *quem in carne mortali videmus.*

Sic reget. Hæc ex mss. et plerisque editis addidi, quæ nonnullis impressis desunt.

Ut ad Summum sapientiæ. Ita ex mss. et quamplurimis editis vet. reposui. In sex vulgaris est, *summam.*

Dirigat. Jam dixerat David: *Lucerna pedibus meis verbum tuum.*

Lex. Sic idem Cicero lib. 1 de Legibus ait: *Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea que facienda sunt.*

Huic legi nec obrogari fas est. Sic legunt mss. 1 Reg. antiquissimus, Ultr., Pal., Lips., Brun., et 6

nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid A licet, neque tota abrogari potest. Nec vero aut per Senatum, aut per populum solvi hac lege possumus. Neque est querendus explanator, aut interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis, alia nunc, alia posthac: sed et omnes gentes, et omni tempore una lex, et sempiterna, et immutabilis continebit; unusque erit communis quasi magister, et imperator omnium Deus, ille legis hujus inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas pœnas, etiamsi cætera supplicia quæ putantur effugerit. Quis sacramentum Dei sciens, tam significanter enarrare legem Dei posset, quam illam homo longe a veritatis notitia remotus expressit? Ego vero eos, qui vera imprudentes loquuntur, sic B habendos puto, tanquam divinent spiritu aliquo instincti. Quod si, ut legis sanctæ vim rationemque perdidit, ita illud quoque scisset aut explicasset, in quibus præceptis lex ipsa consisteret: non philosophi functus fuisset officio, sed prophetæ. Quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum est, quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro et imperatore omnium Deo.

VARIORUM NOTÆ.

edit. Et ita emendandum esse censent Latinius, Joan., Cauci, Betuleius, Francius. Alii legunt *abrogari*; *promulgari*, *propagari*, *prorogari*, *corrupte Obrogari*. Ex Ulpiano lex *obrogatur*, cum prior lex tollitur *derogatur*, cum pars primæ tollitur: *subrogatur*, cum aliquid adicitur; *abrogatur*, cum aliquid mutatur. SPARK.—Quæ interpretatio est ipsius Ulpiani.

Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis. Notatio est juris nimirum civilis, non unius, sed alterius etiam reipublicæ. De quo vide § *Sed jus*. Institut. de jure naturali, gent. et civili. et in Decretis Pontific. cap. 2, distinctione 1.

Sed et omnes gentes. 1 Bonon. antiq., omni genti. Continebit; unusque erit. Idem Bonon. *quam si continebit, unusquisque, erit.* Cicero igitur in secundo de Legibus ait de lege scilicet naturali: *Hanc igitur video, sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingenii excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia.* Verum, juxta mentem Thomasi, nolumus Lectorem privare antiqua codicis Bononiensis lectione in qua sic legitur: *sed et omni genti et omni tempore una lex est sempiterna et immutabilis, quam si continebit unusquisque, erit communis quasi magister.* Quæ Verba egregium etiam sensum repræsentant.

Inventor. Ergo Demosthenes de civili lege faciens verba, cum ait: *πάντα τὸν νόμον εὐρημα καὶ δῶρον θεῶν εἶναι*; significat, eas ex naturali fluere, et ob id veras esse, nulloque tempore abolendas. Cæteræ, quæ ex naturali originem non habent, sine piaculo vel negligi, vel abrogari possunt. Facile vero ex hoc lib. intelligitur, quæ leges ex hac æterna non manarint: nempe quæ cum vera religione et cum charitate proximi pugnant; et illæ quæ vi potissimum constant, legis nomen non merentur, nec apud Græcos, nec apud Latinos. His enim delectum significat, a *legendo* nimirum dicta: illis, *ἀπὸ τοῦ νεμεῖν*, eo quod snum cuique tribuat. Nemi enim quidquam debemus, inquit Apostolus, præter charitatem. Nam præcepti finis est charitas. 1 ad Timotheum c. 1. BETULEIUS.

Aspernatus. Sic emendavi ex vetustissimis mss. Bonon. Reg. et quampulurimis aliis ac 3 vet. editi. Scripti vero 2 Reg. rec., 2 Colbert., 2 Clarom. ha-

CAPUT IX.

De Lege et Præcepto Dei; de Misericordia, atque errore Philosophorum.

Hujus legis caput primum est, ipsum Deum nosse, soli obtemperare, solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere, qui parentem animæ suæ Deum nescit; quod est summum nefas. Quæ ignorantio facit, ut diis alienis serviat, quo nihil sceleratius committi potest. Hinc jam proclivis est ad malitiam gradus per ignorantiam veri ac singularis boni; quia Deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si justitiam sequi volet Dei, divini tamen juris ignarus, gentis suæ leges tanquam verum jus amplectitur; quas non utique justitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diversa et varia jura sunt condita, nisi quod unaqueque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem a justitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per Feciales bella indicendo, et legitime injurias faciendo, semper aliena cupiendo, atque rapiendo, et possessionem sibi to-

bent *aspernatur*; 10 impressi, *aspernabitur*.

Possit. Ita quampulurimi mss. inter quos sunt antiquissimi Bonon., 8 Reg., Jun., 4 Colbert. Brun. et 3 vet. editi. Scripti 6 rec. et 12 vulgati, *possit*.

Imprudentes. Sic restitui ex omnibus fere mss. et 2 vet. editis. In 1 Reg. rec. et 1 Colbert. ac 14 impressis est *imprudenter*. Vetus versio Gallica, *Ceux qui sans le connaître disent les choses vraies*.

Tanquam divinent spiritu aliquo instincti. Pro *divinent*, ms. 1 Lips. habet *dementes*. 1 Colb., 1 Clarom. et Brun., *tanquam divinent spiritu aliquo instructi*. Jun. et 5 excusi, *tanquam divino spiritu instructos*. Vide supra eodem libro 6, initio capitis 1, *divino spiritu instruente*. De lege æterna præ cæteris ecclesiasticis Scriptoribus præclare locutus est S. Augustinus lib. 1 de Libero Arbitrio.

Fuisset. 1 Colb., *fuit*; 3 Reg. et tredecim edit. *esset*.

Hujus legis. 1 Bon. antiq. et 1 Reg. rec., *Cujus*.

Solum colere. Exod. xx, Deuter. v, Psal. lxxx.

Ut diis alienis serviat. Brun. aliis. 1 Bonon. antiq. *facit diis alienis servire*.

Bonitatis. Vel si. ms. Brun. et edit. Betul., *bonitatis ac veritatis. Vel si*; 1 Bonon. antiq., *bonitatis. Ne si*.

Justitiam sequi volet Dei. Vocem *Dei* deletam vult Heumannus; et posset abesse, ut sæpe *justitiam sequi* ita posuit, etiam quum de divina agit. ut lib. II, cap. 17, et lib. VII, cap. 11. Sed habent hic omnes libri. Conf. infra. BUNEMAN.

Qui per Feciales bella indicendo. In mss. 2 Reg. rec., Lips., Ultr., Brun., *qui frequenter per Feciales*, etc. 1 Bonon. antiq., *qui perfida bella indicendo*. Fecialium officium erat, dare operam ne bellum injustum alicui inferretur; si læsi essent Romani, legatos mittere, ut jus illorum repeteretur; et si confederati spernebant legatos vel verba, tum illi faciebant postulata, et bellum indiciebant: dabam item conficiebant, aut illegitimam irritam reddebant; judicabant etiam de legatorum injuriis, etc. De quibus vide Dionysium et Plin. GALLEUS.

Et legitime injurias faciendo. Hæc est lectio omnium fere mss., 2 vet. edit. Rom., Is., Cellar., Walch. In Cauc., Em., Cant. et 11 excusis legitur *inferendo*. *Legitime* vero, id est, secundum Romanas leges.

Aliena cupiendo. Lips. 2, 3, Reimm., Torn. 1587.

tius orbis comparavit. Verum hi justos se putant, si contra leges suas nihil faciant; quod etiam timori adscribi potest, si presentium pœnarum metu sceleribus abstineant. Sed concedamus sane, ut id natura, vel (ut ait philosophus) sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur. Num ideoque justus erunt, quia parent institutis hominum, qui et ipsi aut errare, aut injusti esse potuerunt! Sicut illi duodecim Tabularum conditores, qui certe publicæ utilitati pro conditione temporum servierunt. Aliud est igitur civile jus, quod pro moribus ubique variatur: aliud est vera justitia, quam uniformem ac simplicem proposuit omnibus Deus; quem qui ignorat, et ipsam justitiam ignoret necesse est.

Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali et ingenito bono veras virtutes capiat, qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit, et pauperes invitavit, et nudos induit. Tamen cum illud unum quod est maximum deest, agnitio Dei, jam illa bona omnia supervacua sunt et inania, ut frustra in his assequendis laboraverit. Omnis enim justitia ejus similis erit humano corpori caput non habenti; in quo tametsi membra omnia, et locis suis content, et figura, et habitudine, tamen quoniam deest id, quod est omnium principale, et vita, et

omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum non habent, tam scilicet, quam caput sine corpore. Cui similis est, qui cum Deum non ignoret, vivit injuste. Id enim solum habet, quod est summum: sed frustra, quoniam virtutibus tanquam membris eget.

Itaque ut sit vivum ac sensibile corpus, et agnitio Dei necessaria est, quasi caput; et omnes virtutes, quasi corpus. Ita fiet homo perfectus, ac vivus: sed tamen summa omnis in capite est; quamvis constare non possit sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal vitiosum ac debile; sed tamen vivet, sicut is qui et Deum novit, et in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis Deus. Itaque sine membris aliquibus vivi potest, sine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philosophi, etiamsi natura sint boni, tamen nihil sciant, nihil sapiant. Omnis doctrina et virtus eorum sine capite est; quia Deum nesciunt, qui est virtutis ac doctrinæ caput: quem qui non agnoscit, licet videat, cæcus est; licet audiat surdus; licet loquatur, elinguis est. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit, tunc et videbit, et audiet, et loquetur. Habere enim caput cœpit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, aures, et lingua. Nam profecto is videt, qui veritatem in qua Deus est, vel

VARIORUM NOTÆ.

1615, Genev. 1650, *aliena capiend.* Præfero prius. lib. v, cap. 22: *Concupiscit aliena et rapit, quæ concupierit, per injuriam.* Conf. not. lib. v, cap. 22.

BUNEMAN.

Hi justos se putant, si. Addidi si ex omnibus fere mss. et impressis. Deest in ms. Cantabrig. et 5 editis.

Num idcirco.... 1 Bonon. antiq., *Non idcirco.*

Duodecim Tabularum conditores. Decemviri. Imo injusti fuerunt, eo quod in unum annum condendarum legum causa creati, repub. vi quadam oligarchica occupantes, neque magistratum, neque exercitum deponere voluerunt: præsertim Appius Claudius, qui tyrannide plus quam Sicula, Virginiam contra jus et fas in servitutem vindicare nitebatur. De quo Pomp. lib. ii, ff. de orig. juris. Lege ex historicis Livium lib. v, Urbis cond.; Dionys. Halicarn. lib. x et xi; Val. Max. lib. vi, cap. 1; Florum lib. i, cap. 24; Eutrop. lib. i, cap. 42; Oros. lib. ii, cap. 13; Plin. de Viris illust. cap. 21; Plutarchus in lib. cui titulus est, De sera numinis vindicatione, leves aliquot et inutiles leges Atheniensium, Lacedæmoniorum et Romanorum enarrat, sicut etiam Phavorinus apud Gell. Decemvirales eodem notavit nomine. Theophilus in sua paraphrasi memorat aliquot leges, in una repub. utilissimas quidem illas, in altera nullius momenti futuras. BETULEIUS.

Et ipsam justitiam ignoret necesse est. Sic legendum esse patet ex scopo auctoris, et ex omnibus mss. dempto uno Cantabrig. in quo, ut et in 7 editis, legitur, et ipsum Deum ignoret. Lectionis vero, quam in textu sequimur, sensus clarus est ac facilis; vult enim probare Romanos, quia Deum ignoraverunt, justitiam quoque ipsam ignoravisse. At contrarium colligeretur, si legeretur ut in vulgatis quibusdam editionibus, *quem qui ignorat, et ipsum Deum ignoret necesse est;* quod minime congrueret cum superiori oratione. — *Quem qui ignorat, et ipsam justitiam.* Ald., Fasis., Gryph.; Torn., Betul., Thomas., Thys. et Cant. ed., *quam justitiam qui ignorat, et ipsum*

Deum ignoret. At uterque Bonon., Tax., Pen., Jun., Lips., Goth., Reimm., Angl., Rom., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 90, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Jun., Crat., Gymn., Isæus, Gall., Spark., Walch., Heum.: *Quem qui ignorat, et ipsam justitiam.* BUNEMAN.

Qualem fuisse Cimonem. Præter Plutarchum et Æmiliam Probam celebrant Cimonis hospitalitatem Athenæus lib. xii; Cicero lib. Off. iii. Sed ad quæstionem. Quid ergo? Numquid Cornelii hominis gentilis eleemosynæ, quæ ἀπὸ τοῦ Ἰλαίου nomen acceperunt, in memoria apud Dominum fuerunt? An non Samaritani in vulneratum officium ab ipso Christo commendatur? Respondemus: Illis hominibus fidei naturalis quemdam igniculum causam efficientem fuisse, finalem vero ipsam pietatem: in Cimonem solum gloriæ studium, humanitate quadam tinctum.

BETULEIUS.

Similis erit. Ita reposui ex quamplurimis vet. et opt. mss. In 9 recentioribus legitur, *similis est. Similis erit,* habent codices Thomasii.

Eget. Scripti 6 rec., *indiget;* 2 Reg. rec. et 5 edit., *caret.*

Non possit. Sic restitui ex omnibus prope mss. et 6 vet. editis. In 1 Reg. rec. legitur *posset;* in Cauc. Pal. et in excusis, *7 potest.*

Debile. H. l. non est ægrum, sed, ut exponit sup. *Membris quibusdam egens.* De Opif. cap. 7. *Quod membrum si detrahas, imperfectum sit animal ac debile.* BUNEMAN.

Vivet. Ita reposui ex cunctis fere mss. et veteribus editis. In Brun. et 10 vulgatis est *vivit.*

Habere enim caput cœpit. Christiani atque regenerati homines, et exteriores corporis et interiores animi sensus communes habent cum hominibus ethnicis: sed ea hominis pars quæ spiritus appellatur, amplius et acutius et videt et audit, et eadem proportionem reliquis sensibus utitur longe copiosius atque potentius. BETULEIUS.

Deum in quo veritas est, oculis cordis aspexit : is audit, qui divinas voces ac præcepta vitalia pectori suo affigit : is loquitur, qui cœlestia disserens, virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat. Quare non est dubium, quin impius sit, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus, quas habere aut tenere se putat, in illa mortifera via reperiuntur, quæ est tota tenebrarum. Quapropter nihil est quod aliquis sibi gratuletur, si has inanes virtutes adeptus est; quia non tantum miser, qui bonis præsentibus careat, sed etiam stultus sit necesse est, qui labores in vita sua maximos suscipiat incassum. Nam dempta spe immortalitatis, quam Deus pollicetur in sua Religione versantibus, cujus assequendæ gratia virtus appetenda est, et quidquid malorum acciderit perferendum, maxima erit profecto vanitas, obsequi velle virtutibus, quæ frustra homini calamitates afferunt et labores. Nam si virtus est, egestatem, exilium, dolorem, mortem, quæ timentur a cæteris, pati fortiter ac subire; quid tandem in se boni habet, cur eam propter seipsam philosophi dicant expetendam? Nimirum supervacuis et inanibus pœnis delectantur, quibus licet agere tranquille.

Si enim mortales sunt animæ, si virtus dissoluto corpore nihil futura est, quid fugimus attributa nobis bona, quasi aut ingrati, aut indigni qui divinis muneribus perfruamur? Quæ bona ut habeamus, sceletrate impieque vivendum est; quia virtutem, id est, justitiam paupertas sequitur. Sanus igitur non est, qui nulla spe majore proposita, iis bonis, quibus cæteri utuntur in vita, labores, et cruciatu, et miserias anteponat. Si autem virtus (ut ab his rectissime dicitur) capessenda est, quia constet ad eam nasci hominem, subesse debet spes aliqua major, quæ malorum et laborum, quos perferre virtutis est, magnum afferat præclarumque solatium. Nec aliter virtus, cum per se dura sit, haberi pro bono potest quam si acerbiter suam maximo bono penset.

A Æque non aliter his bonis præsentibus abstinendum est, quam si sunt alia majora, propter quæ tanti sit, et voluptates omittere, et mala omnia sustinere. Ea vero nulla sunt alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ vitæ. Hanc autem præstare quis potest, nisi Deus, qui virtutem ipsam proposuit? Ergo in Dei agnitione et cultu rerum summa versatur: in hoc est spes omnis ac salus hominis; hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis verus pater, eumque solum pietate debita prosequamur, huic pareamus, huic devotissime serviamus; in eo promerendo actus omnis, et cura, et opera collocetur.

CAPUT X.

De Religione erga Deum, et Misericordia erga homines; atque de Mundi principio.

B Dixi, quid debeatur Deo: dicam nunc, quid homini tribuendum sit; quanquam id ipsum quod homini tribueris, Deo tribuitur, quia homo Dei simulacrum est. Sed tamen primum officium justitiæ est, conjungi cum Deo; secundum, cum homine. Sed illud primum, Religio dicitur; hoc secundum, misericordia vel humanitas nominatur. Quæ virtus propria est justorum et cultorum Dei; quod ea sola vitæ communis continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incursu et periculo tutiora generavit. Hominem vero quia nudum fragilemque formavit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum ut homo hominem tueatur, diligit, foveat, contraque omnia pericula et accipiat, et præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum vinculum est humanitas: quod qui dirupit, nefarius et parricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem Deus finxit, omnes orimur, certe consanguinei sumus; et ideo maximum scelus putandum est, odisse hominem, vel nocentem. Propterea Deus præcepit inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; scilicet ut eos, qui sint nobis

VARIORUM NOTÆ.

Præcepto vitalia. Imitatur Cyprianum de Idol. vanit., cap. 7: *Ut de eo ad præcepta vitalia instrui possent.* De habitu Virg., ed. Gryph., p. 280: *Domnica et vitalia præcepta custodit.* Lib. iv, epist. 3: *Evangelii sancta præcepta et... mandata vitalia... teneantur.* BUNEMAN.

Dempta spe. Jun., 4 Clarom. et Brun., *adempta spe.* Mortem, quæ timentur. Editi habent, *mortemque quæ timentur.* Delendum que, quod abest a mss. et videtur natum ex altero quæ, quod sequitur.

Quia constat. Sic reposui ex antiq. et melioribus mss. et 7 vet. editis. In rec. 10 scriptis et 8 excusis est, *constat.*

Si sunt alia majora. Sic restitui ex edit. Torn. ac Soubr. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. et Gaut. in quibus est *aliqua.*

Tanti sit. Eleganter. Vid. l. iii. c. 8, c. 12, et de Opif. c. 3. Seneca de Provid. c. 5 extr.: *Est tanti per ista ire casuro.* De hac elegancia Ciceroni frequentissima conf. Grævium ad l. v Attic., ep. 20, p. 542.

Ea vero nulla sunt alia. Ita mss. plerique antiquissimi et optimi Bonon., Reg. Put., Jun. sexque alii ac decem vulgati. Cauc. et 10 scripti rec. cum 5 editis addunt *bona*; 1 Reg. rec., 1 Colb., Pent. et vet. ed. Rom., *dona*; 1 Reg. antiquiss. et 3 edit.: *Ea vera nulla*

sunt alia. BUN.

Ut in tertio docui. Subauditur libro, quam vocem addunt 4 mss. rec. et edit. Torn. ac Soubron.

Nisi perpetuæ vitæ. 2 Reg. rec. et Brun. *nisi perpetua vita.*

Pietate. Hoc loco *affectu filiali.* Senec. l. 1 Clement., c. 15: *Non amicorum fidei credens, non liberorum pietati.* BUN.

In eo promerendo. Plane vero, inquit Heumannus, *huc non quadrat verbum hoc. Lege, demerendo.* Sed habent omnes libri; et quidni quadraret toties in nostro aliisque ita obvium? Vindicamus ad l. vi, c. 15: *Ut promerere viventem;* et ad libr. de Ira cap. 5: *Beneficiis... genus hom. promereri.* Tertull. Apol. c. 21: *Quibus edocebatur de promerendo Deo.* BUN.

Homo Dei simulacrum est. Minutius Felix in Octav. *Quod simulacrum Deo fingam? cum si recte existimes sit Dei homo ipse simulacrum.*

Cultorum Dei. Juxta illud Evangelii: *Estote misericordes sicut Pater vester cælestis.*

Naturalibus. De his vide librum de Opificio Dei, infra.

Nam si ab uno homine. Act. cap. xvii, v. 26. Hieron. contra Helvid., *Omnes homines ex uno patre vel homine.* Tollendas. Matth. v, Luc. vi, Rom. xii.

inimici, necessitudinis admonitos mitigemus. Item si ab uno Deo inspirati omnes et animati sumus, quid aliud quam fratres sumus? Et quidem conjunctiores, quod animis, quam quod corporibus. Itaque non errat Lucretius, cum dicit:

Denique, cœlesti sumus omnes semine oriundi :
Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui homini nocent, qui contra jus humanitatis et fas omne spoliunt, cruciant, occidunt, exterminant.

Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos Deus, malum nunquam facere, semper bonum. Id autem ipsum bene facere quid sit, idem ipse præscribit: præstare auxilium depressis et laborantibus; impertiri victum non habentibus. Deus enim, quo-

niam pius est, animal nos voluit esse sociale. Itaque in aliis hominibus nos ipsos cogitare debemus. Non meremur in periculo liberari si non succurrimus: non meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem Philosophorum nulla præcepta sunt; quippe qui falsæ virtutis specie capti, misericordiam de homine sustulerunt, et dum volunt sanare, vitaverunt. Et cum iidem plerumque fateantur, societatis humanæ communionem esse retinendam, ab ea plane seipsos inhumanæ suæ virtutis rigore dissociant. Convincendus ergo etiam hic error illorum est, qui nihil cuiquam impertiendum putant. Urbis condendæ originem atque causam non unam intulerunt: sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut juris vinculo colere-

VARIORUM NOTÆ.

Conjunctiores, quod animis, quam quod corporibus. Sic restitui ex mss. antiquissimis 2 Reg., 2 Bonon., 2 Colbert., Tax., Pen., 1 Clarom., Brun. ed. Is. In 3 Reg. rec. 1 Colbert., 1 Clarom. et 9 editis legitur, *conjunctiores qui animis, quam qui corporibus.* Cæteri male; 2 Reg. *conjunctiores quidem animis*; 3 Colbert. *quam animis*; 1 Reg. *conjunctioresque animis.* Simile aliquid legimus apud Paulinum Nolanum epist. 20 (alias 16) ad Delphinum n. 1. *Quanto fortior carne est spiritus, tanto potior est conjunctio animorum, quam corporum.*

Lucretius, Lib. II. Cui simile Paulus in actis c. 17. Athenæus citat ex Arati Phænomenis:

Τὸς γὰρ καὶ γένος κοινόν.

Ipsius enim et genus sumus.

Quod etiam Ovidius expressit:

Sanctius his animal mentisque capacius altæ
Deerat adhuc, et quod dominari in cætera posset:
Natus homo est, sive hunc divino semine fecit
Ille opifex rerum, mundi melioris origo.

BETUL.—Vide et Lactantium de Opificio Dei, c. 19. *Semine oriundi.* Ita omnes mss. et editi; sed infra lib. de Opificio Dei, cap. 19, *semine creti.*

Qui homini nocent. Ita omnes mss. sed præter Cauc., Jun., 2... Reg. rec. qui cum editis habent *hominibus.*

Præscribit. EZECH. XVIII, ISAÏ., LVIII, Matth. XXV.

Ad hanc partem. Walchius exponit, quod attinet ad hanc partem. Eleganter dicitur, esse præcepta ad aliquid, et præcipere ad aliquid. Lib. VI, c. XXIV: *Hæc sunt, quæ ad continentiam præcipiuntur a Deo.* Lib. VII, cap. I: *Quæ Deus ad justitiam præcipit.* Imitatur Ciceronem III Off., c. VII: *At quas ipsas consultationes... satis multa præcepta sunt.* BUN.

Philosophorum præcepta nulla sunt. Præsertim Stoicorum. Nam peripatetici, qui iram laudant, misericordiam non improbant; et Cicero in Cæsare misericordiam commendat. Stoici autem inter doloris species τὸ ἄλγος numerant. Cicero pro Muræna, Stoicorum paradoxa enumerans: *Fuit, inquit, quidam summo ingenio vir Zeno, cujus inventorum æmuli Stoici nominantur; hujus sententiæ sunt, atque præcepta hujusmodi: sapientem gratia nunquam moveri, nunquam cujusquam delicto ignoscere, neminem misericordem esse, nisi stultum, et levem, viri non esse neque exorari, neque placari.* Contra Stoicos disserit Augustinus libro de Moribus ecclesiæ primo, cap. XXVII. Non autem improbo eos, qui generaliori voce pietatem appellant eam virtutem. BETULEIUS.—Nulla præcepta. Walchius explicat nulla per nullius pretii. Lactantius vero vult: *Nulla omnino præcepta esse ad mise-*

ricordiam data, sive philosophos Stoicos nihil plane de misericordia præcepisse. Expresse c. XIV: *Adparet philosophos longe absuisse ab humano bono, qui neque præceperant ejusmodi quidquam, neque fecerunt, sed virtutem, quæ in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt.* BUN.

Falsæ virtutis specie. Heumannus falsa scribit, neque hoc male, ut I. V, c. XI: *Cui clementiæ species falsa blanditur.* At quia in omnibus libris falsæ, hic nihil muto; nam sic rectum. III, c. XXVIII: *Specie virtutis falsæ inducti.* BUN.

Dum volunt sanare, vitaverunt. Sic restitui ex mss. VI reg. quorum duo sunt antiquissimi, 3 Colb., Goth., 1 Lips., Brun., Em., Cant. et vet. editis Rom. In 11 mss. rec. et 18, vulgatis est *sanare vitia, auxerunt.* At Ciceronis, ut et Lactantii, est verbum *vitare* Gallice *gâter, corrompre.* Lactantius lib. II. Div. Institut. cap. XV, *valetudinem vitiant*; hoc libro VI, cap. XVI, *aer vitabitur*; lib. VII, cap. XII, *cum mentem vis aliqua morbi vitaverit.* Attamen putat Heumannus legendum esse, *dum volunt sanare vitia, auxerunt.*

Urbis condendæ originem. De hac vanitate lege Euseb. lib. I de præpar. evang. cap. 5, plurima ex Diodoro recitantem. Lege deinde Polydorum Urbinatem, libro de inventoribus rerum I, cap. III. BETULEIUS.

Cum per silvas, etc. Macrobius de Somnio Scip. II, cap. 10, ex hujusmodi incrementis probat, mundum non esse æternum. Rem veram, inquam, ex re dubia probat. Nam, inquit, quis facile mundum semper fuisse consentiat, cum et ipsa historiarum fides multarum rerum cultum emendationemque, vel ipsam inventionem recentem esse fateatur? Cumque rudes primos homines, et incuria Sylvestri non multum a ferarum asperitate dissimiles, meminerit vel fabuletur antiquitas, tradatque nec hunc eis, quo nunc utimur, victum fuisse: sed glaudie prius et baccis alitos, sero sperare de sulcis alimoniam; amplexi fortassis philosophi pro vero sunt, quod Protagoras Platonicus in fabula Promethei atque Epimethei recensuit. Apud Plutarch. Euripides deorum opinionem refellens, homines olim belluinam vitam egisse testatur. De glandium cibo mentionem facit etiam Plin. in præfatione lib. XVI, et libro septimo, cap. LVI, ubi de inventoribus rerum scribit. Strabo ex Platone tria hominum genera post diluvium fuisse refert, lib. XIII, primum, quod in montibus vitam degerit: alterum, quod in radicibus montium: tertium, quod in campis. Ab hac Sylvestri vita Orpheum homines traxisse fabulantur, cum exponunt quidam illud sit, quod saxa et arbores sua lyra traxisse creditus est. BETULEIUS.

rent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus prædæ fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decurrisse, præsidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo, paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam cœpisse munire; vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis aggeribus arcerent.

O ingenia hominibus indigna quæ has ineptias protulerunt! miseros, atque miserabiles, qui stultitiam suam litteris memoriæque mandaverunt! Qui cum viderent mutis quoque animalibus ingentem esse rationem, vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugiendi, vel mali cavendi, vel cubilia sibi et latibula parandi; homines autem ipsos existimaverint non nisi exemplis admoneri ac discere potuisse, quid metuere, quid cavere, quid facere deberent; aut nunquam conventuros inter se fuisse, nec loquendi rationem reperturos, nisi eos bestię comedissent. Hæc aliis delira visa sunt (ut fuerant) dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, et communionis ac societatis appetens esset. Non magna inter eos disceptatio est. Siquidem causæ dispares sunt, res eadem est. Po-

tuit igitur utrumque, quia non repugnat: sed tamen utrumque nullo modo verum est; quia non per omnem terram nati sunt homines e terra, tanquam ex draconis alicujus dentibus proseminati (ut poetæ ferunt) sed unus homo à Deo fictus est, ab eoque uno omnis terra humano genere completa est, eadem scilicet ratione, qua rursus post diluvium: quod certe negare non possunt. Nulla igitur in principio facta est ejusmodi congregatio; nec unquam fuisse homines in terra, qui præter infantiam non loquerentur, intelliget cui ratio non deest. Fingamus tamen illa vera esse, quæ otiosi et inepti senes fabulantur, ut eos suis potissimum sensibus et suis rationibus refellamus.

Si hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur; succurrendum est igitur homini, qui egeat auxilio. Cum enim precidii causa homines societatem cum hominibus inierint et sanxerint, fœdus illud inter homines a principio ortus sui ictum aut violare, aut non conservare, summum nefas putandum est. Nam qui se a præstando auxilio removet, etiam ab accipiendo se removeat necesse est; quia nullius opera indigere se putat, qui alteri suam denegat. Huic vero, qui se ipse dissociat ac secernit a corpore, non ritu hominis, sed ferarum more vivendum est. Quod si fieri non potest, retinendum est igitur omni modo vinculum societatis humanæ, quia homo sine homine nullo modo potest vivere. Retentio autem societatis est communitas, id est auxilium præstare, ut possimus accipere. Sin vero (ut illi alii disputant) humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio, homo certe hominem de-

VARIORUM NOTÆ.

Nomina imprimendo. Sic lego cum omnibus mss. et ed. Rom. 1470. Posteriores edd. habent *imponendo*.

Cum autem nec multitudinem ipsam. Nec, quod in 12 mss. et 5 editis deest, ut necessarium restitui ex mss. Regio-Put. in, al. reg., 2 Colb., Goth., Em., Cant., 1 Clarom., 3, vet. edit. Rom. et 14 aliis. Vide seqq.

Viderint. Reimm., *viderint*. Non male, quia sequitur *existimaverint*. Nihilominus recentior in Reimm., ut est in plerisque correxit, *viderent*. Goth., *viderunt*. Bun.

Cubilia. mss. rec. Goth., 2 Reg., Cant. et 18 edit., *cubicula*.

Quid metuere. 2 Reg. rec. et 18 edit. addunt *sibi*, quod a cæteris scriptis abest et abesse potest.

Disceptatio. Mss. 1 Reg. rec. et Jun. *disputatio*. 1 Reg. rec. et 1 Colbert. *discrepatio*.

Tanquam ex draconis alicujus dentibus. Notat Cadmean victoriam. Fabula est apud Ovidium in tertio Metamorphoseon. Vide infra libro vii, cap. 4.

Proseminati. Sic restitui ex mss. antiquissimis Bon., 5 Reg., 1 Lips., Em., Goth. Et sic scripsisse Lactantium putat Joannes Cauci. In 2 Reg., Cauc., 2 Colb., et in edit. Rom. 1470 legitur *perseminati*; in 2 Reg. rec., 2 Colbert., 1 Clarom., 2 Lips., Brun. et 10 excusis *præseminati*; in 1 Reg. rec., 1 Clarom. ac Jun. et in 6 vulgatis *seminati*. Sic adolescenti olim dixit Diogenes, *ebrius te proseminavit pater*.

Unus homo a Deo fictus est. Mss. 6 recentissimi et 15 editi, *factus est*.—*A Deo fictus.* *Fictus* plures mss. et Ven. 1471, 72, utraque 78, Paris., *fictus*; ut supra, *Hominem Deus finxit*. Conf. Epitom., c. 63, vide ad Lib. I, cap. 1. Sæpe hæc voces confunduntur. Bun.

Præter infantiam. Ita emendavi ex cunctis ferme

mss. et edit. Torn. ac Soubron. id est, excepta infantili ætate; Gallice, *hors l'enfance*: melius quam propter, quod habent 5 Reg. rec., 2 Colb., 1 Clar. et 16 editi. — *Præter infantiam.* Mihi hic incidit Augustin. de Civ. Dei lib. xvi, c. 45 fin: *A pueritia homo incipit loqui post infantiam, quæ hinc appellata est, quia dari non potest.* Bun.

Ut eos suis potissimum sensibus et suis rationibus refellamus. Idem Lactantius lib. v, cap. 4, sub finem, *suis potissimum refutaretur auctoribus*.

Inierint et sanxerint. Mss. 8 et 2 edit. rec., et sanxerint fœdus: illud; 5 al. scripti sine ulla interpunctione.

Ictum. Sic restitui ex antiquissimo mss. Reg. 900 annor. optime. Apud Ciceronem pro Sext. 21, legitur quoque *fœdus ictum*; pro Cornel. 21, 31, *fœdus icisse*; et 1 P. 88, *fœdus iceras*; apud Phædr. lib. 1, Fabul. 50, de milvio et columbis, *icto fœdere*. Pro *ictum*, mss. Regio-Put., 4 al. Regii, 6 Colbertini, 2 Clarom. habent *tutum*, corrupte, litterarum similitudine, unde *statutum* in Em., *statum* in 2 Reg. et 1 Brun. atque in 2 Reg. rec. et in vulgatis, *initum*.

Opera indigere. Ita reposui ex 3 edit. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. qui cum 15 impressis ferunt *ope*.

A corpore. Id est, a societate. — *A corpore*, id est, societate. De Mort. Pers., c. 48: *Quæ... corpori Christianorum... tradi oportebit.* Euseb. x Hist. c. 5: τὸ σωματικόν; mox, ad *jus corporis eorum*, id est, ecclesiarum, non hominum singulorum pertinentia. Seneca 1. Clemen. 12. *Cives et ex eodem corpore.* Plin. l. x, epist. 118: *Quasi per corpora, non viritim.* Bun.

Retentio. Retentio, inquit Krebsius de Stylo Lact. p. 26, pro eo quod retinetur, antiquis non est usita-

bet agnoscere. Quod si fecerunt illi rudes et adhuc A
feri homines, et fecerunt nondum constituta loquendi
ratione, quid putemus hominibus expolitit, et sermo-
nis rerumque omnium commercio inter se copulatis
esse faciendum, qui assueti hominibus solitudinem
ferre non possunt?

CAPUT XI.

De personis in quas beneficium sit conferendum.

Conservanda est igitur humanitas, si homines
recte dici velimus. Id autem ipsum conservare huma-
nitatem, quid aliud est, quam diligere hominem,
quia homo sit, et idem quod nos sumus? Discordia
igitur atque dissensio non est secundum hominis rati-
onem. Verumque est illud Ciceronis, quod ait, ho-
minem naturæ obediens homini nocere non posse.
Ergo si nocere homini contra naturam est, prodesse
igitur homini secundum naturam sit necesse est.
Quod qui non facit, hominis se appellatone dispoliat;
quia humanitatis officium est, necessitati hominis ac
periculo subvenire. Quæro igitur ab iis, qui flecti ac
misereri non putant esse sapientis: si homo ab ali-
qua bestia comprehensus, auxilium sibi armati homi-
nis imploret, utrumne succurrendum putent, an
minime? Non sunt tam impudentes, ut negent fieri
oportere quod flagitat, quod exposcit humanitas. Item
si aliquis circumvenitur igni, ruina opprimatur,
mergatur mari, flumine rapiatur, num putent hominis
esse, non auxiliari? non sunt ipsi homines, si putent.
Nemo enim potest ejusmodi periculis non esse sub-
jectus. Imo vero et hominis et fortis viri esse dicent,

servare periturum. Si ergo in ejusmodi casibus, qui
periculum vitæ homini afferunt, succurrere humani-
tatis esse concedunt, quid causæ est, cur, si homo
esuriat, sitiât, algeat, succurrendum esse non putent?
Quæ cum sint paria natura cum illis casibus fortuitis,
et unam eandemque humanitatem desiderent, tamen
illa discernunt, quia non re ipsa vera, sed utilitate
præsenti omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo
surripiunt, sperant sibi gratiam relatores. Egentes
autem, quia non sperant, perire arbitrantur quidquid
ejusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa Plauti
detestanda sententia:

Male meretur, qui mendico dat, quod edat.
Nam et illud, quod dat, perit;
Et illi producit vitam ad miseriam.

B Atenim poeta fortasse pro persona locutus est.

Quid Marcus Tullius in suis Officialibus libris, nonne
hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic
enim dixit: «Largitio, quæ sit ex re familiari, fontem
ipsum benignitatis exhaurit; ita benignitate benigni-
tas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in
multos uti possis.» Et idem paulo post: «Quid autem
est stultius, quam quod libenter facias, curare ut id
diutius facere non possis?» Videlicet professor sapientie
refrenat homines ab humanitate, monetque
ut rem familiarem diligenter custodiant; malintque
arcam, quam justitiam conservare. Quod cum intelli-
geret inhumanum esse, ac nefarium, mox alio capi-
te, quasi actus pœnitentia, sic ait: «Nonnunquam ta-
men est largiendum; nec hoc benignitatis genus omnino
C repudiandum, et sæpe idoneis hominibus egentibus

VARIORUM NOTÆ.

tum. At, qui Ciceronis locum l. xiii. Att. ep. 21 le-
git, facile cognoscet, retentionem aurigæ alia notio-
ne, quam hic sumi, pro ἐπιτοχῆ et inhibitione; in Lac-
tantiis vero retentio idem est quod conservatio,
ut ex supra conservare patet. Rarior quoque vocis
hujus usus est in Cic. lib. xiii. Att., epist. 15: *Ista re-
tentione omnes uti, quæ Gronovius docte explicat ibi-
dem.* Propius nostro sunt loca ab aliis, quod sciam,
non observata; Tertulliani l. iv. adv. Marcion. c. 28:
Remissio et retentio delicti. Lib. v. Adv. Marc., c. 3:
Pervertescentes evangelium retentione veteris disciplinæ.

BUN.

Expolitit, et sermonis. Sic restitui ex antiquissimis
mss. 2 Reg. et Cauc., 5 al. Reg., 4 Colbert. et 6 aliis
ac edit. Rom. 1470, item ex 1 Bonon. antiq., 1 Lips.,
Pal., Em., quibus deest et. In 5 scriptis et 18 impres-
sitis est *sermone*; in 1 Reg. rec. et 1 Lips. edit. Rom.
1474, et Parrhas., *sermonibus*.

Ciceronis. Libro III Officiorum.

Dispoliat. Quod verbum recurrit infra cap. 18. —
Despoliat. Ita rectius scribunt Reimm. et Rost. Ven.
1474, 72, utraque 78 et Heumann. Sæpe monui, syl-
labas *de* et *di* in verbis compositis confundi, idque in
hac ipsa phrasi fit c. 18. BUN.

Qui flecti ac misereri non putant esse sapientis. Ut
Stoici, referente Cicerone III Tuscul. et in Oratione
pro Muren. contra Catonem; ut Seneca lib. II de
Clement. cap. 5; ut Agesilaus fortissimus impera-
tor, cujus sententiam, etc., refert Plutarchus in La-
conic. [Apophtegmat., *difficile esse, misereri simul, et
sapere.* ISÆVUS.

Impudentes. Quod magis convenit, quam *impruden-
tes*, quod est scriptorum 16 rec. et 5 editorum.

Impertiant. Mss. 4 Reg., 4 Colb. et 8 edit., *impartiant*.
Male meretur, etc. Hic versus apud Plaut. ita legi-
tur in Trinummio Act. II, scen. 2, *de mendico*:

Male meretur, qui ei dat quod edat, aut quod bibat. ISÆVUS.

Persona. Personæ, actores sunt partium scenica-
rum.

Marcus Tullius. Vide Cic. II Offic. cap. 40.

Ita benignitate benignitas tollitur. Ita reposui ex tri-
bus antiquissimis mss. 1 Reg., 1 Bonon. et Cauc.
aliisque septem ac 8 vet. excusis et Cicerone ipso.
Mss. Regio-Put., Jun., alique sex cum undecim
editis referunt *bonitate*. — *Benignitate benignitas tol-
litur.* Ad hunc locum, quod ad rem, non verba,
pertinet, respexit Hieronymus, Ciceronem, ut monet
Erasmus, quasi explicans, ep. 15 ad Paulin., f. 104:
*Considera, ne Christi substantiam imprudenter effun-
das, id est, immoderato judicio rem pauperum tribuas
non pauperibus, et secundum dictum prudentissimi viri
liberalitate liberalitas pereat.* BUN.

Alio capite. Vide Ciceronem de Officiis lib. III, cap.
15, *Mox alio capite*. 1 Reg. et 12 vulgati habent *mox
ex alio capite*; item 9 mss. rec. et vet. edit. Rom.
expuncto *mox*, ita ut alterum ex altero natum esse
appareat. Antiquissimi 2 Reg., 14 alii et edit. Crat.
ut in textu.

Quasi actus pœnitentia. Vide Ciceronem ipsum lib.
II de Offic. c. 40 et 15.

Idoneis. Boni vel idonei præcipue Jurisconsulti
sunt locupletes. Vide Senecam lib. IV de Benefic. cap.
39. Cujus vocis ambiguitate inductus injuria Lactan-
tius invadit in verba Ciceronis lib. II de Officiis cap.
15: *Sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari*

de re familiari impertiendum. » Quid est idoneis? A nempe iis, qui restituere ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto: Hic, hic, Marce Tulli, aberrasti a vera justitia; eamque uno verbo sustulisti; cum pietatis et humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum est, sed quantum potest, non idoneis. Id enim juste, id pie, id humane sit, quod sine spe recipiendi feceris.

Hæc est vera illa et germana justitia, cujus solidam et expressam nullam tenere vos dicis. Ipse pluribus locis clamas, mercenariam non esse virtutem; fatrisque in libris Legum tuarum, liberalitatem gratuitam esse, his verbis: « Nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. » Cur ergo idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedem recipias? Te igitur auctore ac præceptore justitiæ, quisquis idoneus non erit, nuditate, siti, fame conficietur; nec homines copiosi, et usque ad delicias abundantes subvenient ultimæ necessitati. Si virtus mercedem non exigit, si propter se ut dicis, expetenda est; ergo justitiam matrem principemque

virtutum suo pretio, non tuo commodo æstima. Ei potissimum tribue, a quo nihil speres. Quid personas eligis? quid membra inspicias? Pro homine tibi habendus est, quisquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abjice umbras illas imaginesque justitiæ, atque ipsam veram et expressam tene. Largire cæcis, debilibus, claudis, destitutis; quibus, nisi largiari, moriendum est. Inutiles sunt hominibus, sed utiles Deo, qui eos retinet in vita, qui spiritu donat, qui luce dignatur. Fove, quantum in te est, et animas hominum, ne extinguantur, humanitate sustentata. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo quod sit sciunt, dum perdere timent, perdunt; et in id, quod maxime cavent, incidunt, ut quicquid largiuntur, aut pereat omnino, aut ad tempus brevissimum prosit. Nam qui exiguam stipem miseris negant, qui conservare humanitatem sine damno suo volunt, patrimonia sua effundunt, ut aut peritura et fragilia sibi comparent, aut certe maximis suis damnis nihil consequantur.

Quid enim dicendum est de iis, qui populari levitate

VARIORUM NOTÆ.

impertiendum. Lactantii ævo idonei homines haud alii fere, quam boni et locupletes dicebantur: ideo tanquam astutum et *επινοητικόν* hoc præceptum reprehendit, quasi illis solum foret impertiendum, qui restituere possent, lib. vi, c. 11. Et persuasit (quod mirum) Turnebo lib. iii Adversariorum cap. 16. Sed idoneos indigentes omnino dicit Cicero probos homines paupertate oppressos. Gronov.

Metitus es. Lactantius dixit per archaismum, pro *mensus es.*—*Officia utilitate metitus es.* Hunc archaismum etiam Reimm. et omnes editiones exhibent, illustratum a Vossio de Vit. Serm. Lat. 1, c. 24, et l. 3 de Analog., c. 35. Bun.

Quantum potest. Potes 1 Clarom., 2 Reg. rec., 2 Colb.

Tenere vos dicis. Ita reposui ex mss. 2 Reg. antiquissimis. Scripti 7 rec. et 14 editi, dicitis. Vide seq. Cicero lib. iii de Officiis cap. 17.

Mercenariam. Cic. cap. 1 de Legib. et iii Offic. cap. 1. — *Pluribus locis clamas, mercenariam non esse.* Ex iis locus est, ad quem mox provocat, lib. 1, de Legib., c. 18. *Liberalitas, inquit, gratuite est an mercenaria? Si sine præmio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta.* CELL.

Benignusque. Apud Ciceronem, *benignusque*, melius. Cicero lib. 1 de Legib. prope fin.

Homines copiosi. Hoc est, pecuniosi, divites: copia per se divitias significat. Cyprian. Serm. de Mortalitate: *Fides firma et anima devota, quæ ad præsentis vitæ copiam non movetur.* BARTHUS.—*Copiosi.* Sequentia explicant. lib. vii, c. 27: *Ille ad Deum copiosus, ille opulentus adveniet.* Lib. vi, c. 3: *Copiosam vitam peragere.* Bun.

Ultimæ necessitati. Id est, extremæ egestati. Epitom. cap. 34: *Ultima famas.* Alibi, nempe lib. vii, cap. 27: *Ultima necessitas* significat mortem. Bun.

Mercedem. Sic restitui ex omnibus mss. et 14 editis. Aliis est *justitiam.* Memini alicubi me legisse, *virtus abunde sui præmium est.* Hic vero lege *dicis*, ut supra, non *dicitis*; Ciceronem enim alloquitur.

Ut dicis. Cicero. iii Offic. cap. 5, et 1 de Legib.

Justitiam. Ita scribo enim mss. et pluribus editis, in aliis excusis est *justitia.*—*Justitiam matrem.* Alterutram ex postremis res postulat, et genuinus locus.

L. iii, cap. 22: *Justitia virtutum omnium mater est.* BUNEMAN.

Æstima. Ei potissimum tribue. Sequor antiquissimos codices 2 Reg., 6 alios Reg., 4 Colbert., aliosque; necnon edit. Rom. 1470, qui copulam *que*, vel *et*, respuunt, quæ in 4 scriptis recent. multisque editis legitur.

Moriendum est. 1 Bonon. antiq., minus vivendum est.

Qui eos retinet in vita, qui spiritu donat. Sic lego cum omnibus mss. præter 5 recent. qui habent *spiritum*, et 1 Bonon. antiq. et 2 Reg. recent. in quibus legitur *qui eis vitam, qui spiritum donat.* Nostræ lectioni accedunt edit. Thys., Gall., quibus est, *qui eos vita, qui spiritu donat.* Cæteris ut in textu nostro. *Qui spiritu donat*, etc. Hic respicit Lactantius ad dictum Evangelicum, *qui solem suum facit oriri super bonos et malos, et pluit super justos et injustos.* Matth. v, v. 44. Verum quidquid dicat dominus le Brun, nobis placeret magis lectio manuscripti antiqui Bononiensis, ubi habetur, *qui eis vitam, qui spiritum donat*; cujus lectionis ratio est, quod latine non dicatur *retinere in vita.*

Qui succurrere perituro potest, etc. Apuleius Metam. vii: *An ignoras eos etiam qui morituris auxilium salutare denegarunt, quod contra bonos mores id ipsum fecerint, solere puniri?* PRICÆUS Ambrosius in Psalmum cxviii: *Hoc est occidere hominem, vitæ suæ subsidia denegare.* Et alibi: *Pasce fame morientem. Quisquis enim pascendo hominem servare poterat, si non pavisti, occidisti.* Hic locus refertur a Gratiano Distinct. 86, cap. 20, sub nomine S. Ambrosii lib. de Officiis, ubi non reperitur, sed apud Anselmum. Reperitur quoque apud S. Thomam. 2. 2. quæst. 52, art. 5, in corp. Sed et Gregorius magnus Pastoral. iii part. Admonit. 22: *Incassum ergo se innocentes putant, qui commune Dei munus sibi privatim vendicant: qui cum accepta non tribuunt, in proximorum nece grassantur.*

Populari levitate. Id est, levi seu exigua ducti ratione, popularem quippe auram captandi. Veteres (inquit A. Gellius N. A. xvi, 11) *leves dixerunt, quos vulgo nunc viles et nullo honore dignos dicimus.* *Popularis* vero est, qui parandæ populi gratiæ studet; *popularis*, id est, quod populo gratum: ut adeo Lactantius dixerit *populari levitate* per hypallagen. WALCHIUS.

ducti, vel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendant? nisi eos dementes atque furiosos, qui præsentent id populo, quod et ipsi perdant, et nemo eorum, quibus præstatur, accipiat. Itaque ut est omnis voluptas caduca et brevis, oculorum maxime et aurium, aut obliviscuntur homines, et alterius damna pro ingratis habent; aut etiam offenduntur, si non est libidini vulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparaverint; aut si adeo placuerunt, nihil amplius, quam inanem favorem paucorumque dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie levissimorum hominum patrimonia in res supervacuas prodiguntur. Num ergo illi sapientius, qui utiliora et diuturniora civibus suis exhibent munera? si scilicet, qui publicis operibus extractis, memoriam nomini suo quaerunt? ne isti quidem recte bona sua in terra sepeliunt; quia nec memoria quidquam mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt: si quidem aut uno tremore terræ dissipantur et corrumpunt, aut fortuito consumuntur incendio, aut hostili aliquo impetu diruuntur, aut certe vetustate ipsa dissoluta labuntur. « Nihil est enim ut ait orator, opere et manufactum quod non conficiat et consumat vetustas. At hæc iustitia et lenitas florescit quotidie magis. » Illi ergo melius, qui tribulibus suis aut clientibus lar-

giuntur: aliquid enim præstant hominibus, et prosunt: sed non est illa vera et justa largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicunque necessitas non est. Perit ergo quidquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus; aut cum fœnore redit, et beneficentia non erit. Quod et si gratum est iis, quibus datur, iustum tamen non est, quia si non fiat, nihil mali sequitur. Unum igitur certum et verum liberalitatis officium est, egen- tes atque inutiles alere.

CAPUT XII.

De generibus beneficentiæ, et operibus misericordiæ.

Hæc est illa perfecta iustitia, quæ custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic divitiarum maximus ac verissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius voluptatem, sed ad multorum salutem, non ad præsentem suum fructum, sed ad iustitiam, quæ sola non interit. Tenendum est igitur omni modo, ut ab officio misericordiæ spes recipiendi absit omnino. Hujus enim operis et officii merces a Deo est expectanda solo: nam si ab homine expectes, jam non humanitas erit illa, sed beneficii fœneratio; nec potest videri bene meruisse, qui quod facit, non alteri, sed sibi præstat; et tamen res eodem

VARIORUM NOTÆ.

Vel magnis urbibus suffecturas opes, etc. Mirum est quantum veteres impenderint in Ludis Theatralibus et scenicis; id etiamnum hodie patet ex variis theatris magno sumptu ædificatis, quæ supersunt in variis Orbis partibus, Romæ, Patavii, Nemausi, Avenione, aliisque urbibus. De his scenicis sumptibus vide Budæum de Asse lib. II. — *Magnis urbibus suffecturas opes... muneribus.* Hæc illustrat Lipsius de Magnit. Rom. I. II. c. 11. Ad Cyprianum de opere et Eleemosyna ed. Oxon., I. 206: *Munera... quam grandia, quam pretiosa, quam nimio et longo labore quæsitâ sumptuosissimis adparatibus comparant, rebus suis vel obligatis in muneris comparatione, vel venditis, etc.* BUN.

Exhibendis muneribus. Scilicet ludis gladiatorii et aliis edendis. Vide Tertullianum de Spectaculis, Lactantium nostrum Div. Institut. lib. VI, cap. 20, Epitom. cap. 65, al. 6, et Lipsium lib. I Saturn. cap. 7. *Munerarius et Munerator* appellabatur, qui hos ludos edebat, quandoque Editor. WALCH.

Quod et ipsi perdant et nemo... accipiat. Imitatur Cyprianum ad Donatum ed. Oxon., I. 8: *Quibus (damnis) redemptus favor vulgi, et... popularis aura quæsitâ est. Stulta prorsus et vana jactura, frustrantis spectaculi voluptate id parare voluisse, quod nec populus acciperet, et perderet magistratus.* BUN.

Aut si adeo placuerunt. Sic lego cum mss. 2 Reg. antiquissimis, 3 Colbert., 2 Brun., edit. Paris. 1525, et Betul. In 12 scriptis recent. et 3 excusis placuerint; in 1 Lips., placaverint; 1 Reg., 1 Colb., 1 Clar. et 5 edit. placuerint; 1 Reg., 1 Colb., et si adeo placuerint.

Patrimonia... prodiguntur. Ven. 1493, 97, *patrocinia*, prave. Mihi occurrit in Tertull. de Pudic. cap. 8: *Producta substantia Dei*; cap. 9. *Omni substantia producta.* Hieronym. ep. ad Sabinian. I. 228: *Producta patris substantia.* BUN.

Qui publicis operibus extractis, etc. De hoc vide Inscriptiones Gruteri, qui prolixè hanc vanitatem a pag. 158 usque ad p. 225, multis exemplis et Inscriptionibus ostendit. GALLÆUS.

Ne isti quidem recte: bona. Hic locus adhuc male distinctus fuit: legerunt enim omnes una serie: Ne

isti quidem recte bona sua in terra sepeliunt. Quid vero est bona sua recte in terra sepelire? Unde ita distinguo: *Ne isti quidem recte* (scilicet faciunt,) Præcessit enim: *Num ergo illi sapientius* (sc. faciunt) qui... quaerunt? Resp. *Ne isti quidem recte.* Hinc sequitur inf. *Illi ergo melius, sc. faciunt.* Cap. 15: *Peripatetici ergo rectius.* BUN.

In terra sepeliunt. Sic reposui ex 3 impressis et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. qui, ut multi editi, habent in terram.

Opere et manu factum, quod non conficiat et consumat vetustas. Ita omnes mss. et editi. Apud Ciceronem legitur: *Nihil enim est opere aut manu factum, quod non aliquando conficiat et consumat vetustas.* Et statim, *At hæc iustitia et lenitas animi florescit.* Cicero pro Marcello n° 10. Quo loco docet Cæsaris clementiam immortalem fore, si cum aliis rebus fluxis et caducis conferatur.

At hæc iustitia et lenitas florescit. Plures mss. et editi. *Ad hæc, male.* Cæteri ut in textu, præter Brun. et 1 Clarom. quibus est *florescet quotidie magis*, ut apud Ciceronem Orat. pro Marcello, n. 11.

Tribulibus suis. Ita cum editis quam plurimi mss. In 1 Reg. rec., 1 Colb., Ultr. Brun. legitur *contribulibus suis*, id est, ejusdem tribus consortibus. 1 Bonon. antiquior, qui *indigentibus amicis suis.*

Nulla est. De beneficentia lege Senecam in libris de Beneficiis, in quibus tam bene, tam præclare de ea disserit, quam homo ethnicus et a Christo alienus potest.

Tenendum est igitur. 1 Bon. antiq. *Tenenda.* — *Tenendum est.* Id est, sciendum et pro certo habendum. Non, ut Bon., *Tenenda est.* BUN.

Omni modo. Mss. 6 rec. et 5 vet. edit., *omnino*, quod est in hujus periodi clausula.

Expectanda. Sic emendavi ex omnibus mss. præter 3 Colb., 1 Clarom. et edito Fasitel. in quibus est *expectanda*, mendose; et 2 Reg. rec. et 1 Colb., *expetenda*, ut in excusis.

Beneficii fœneratio. mss. 2 Goth. 2 Colb. et 2 vet. edit. Rom. *remuneratio.*

Qui quod facit. Ita restitui ex antiquissimis mss. 1

redit; ut quod alteri quisque præstiterit, nihil ab eo commodi sperans, vere sibi præstet, quia mercedem capiet a Deo. Idem Deus præcepit, ut si quando cœnam paraverimus, eos in convictum adhibeamus, qui revocare non possint et vicem reddere; ut omnis actus vitæ nostræ non careat misericordiæ munere. Nec tamen quisquam interdictum sibi putet, aut communionem cum amicis, aut charitatem cum proximis. Sed notum nobis Deus fecit, quod sit verum et justum opus, ita nos oportet cum proximis vivere, dummodo sciamus illud ad hominem, hoc ad Deum pertinere.

Præcipua igitur virtus est hospitalitas; quod philosophi quoque aiunt: sed eam detorquent a vera iustitia, et ad commodum rapiunt. « Recte, inquit Cicero, a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illustrium hospitibus illustribus. » Eodem modo rursus erravit, quo tum, cum idoneis esse diceret largiendum. Non enim justis et sapientibus viri domus illustribus debet patere, sed humilibus et abjectis. Nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere; quos opulencia sua et munit, et honorat. Nihil autem a viro justo faciendum est, nisi quod sit beneficium. Beneficium autem si refertur, interit, atque finitur; nec enim possumus id habere integrum, cujus pretium nobis persolutum est. In his itaque beneficiis iustitiæ ratio versatur, quæ salva et incorrupta permanserint: permanent

A autem non aliter, quam si præstentur hominibus iis, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipendis illustribus nihil spectavit aliud, nisi utilitatem; nec dissimulavit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. Alit enim, qui id faciat, potentem apud exteros futurum per gratiam principum, quos sibi hospitii et amicitiae jure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerem, coargui posset! Nec tam nostris, quam suis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat, quæcumque agit, ita minime esse virum bonum. Idem etiam negat, simplicis et aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid, et prætere, aliud agere videri, cum aliud agat; præstare se alteri fingere, quod sibi præstet: sed malitiosi potius, et astuti, et fallacis, et subdoli. Quomodo ergo defenderet, quominus ambitiosa illa hospitalitas malitia esset? « Tu mihi per omnes portas circumcurses, ut advenientes populorum atque urbium principes domum tuam invites, ut per eos apud cives eorum potentiam consequare; velisque te justum, et humanum, et hospitalem videri, cum studeas utilitati tuæ. » Verum hoc ille non potius incaute? Quid enim minus in Ciceronem convenit? Sed ignorantia veri juris, prudens ac sciens in hos se laqueos induit. Quod ut ei possit ignosci, testificatus est non ad veram iustitiam, quam non teneat, præcepta se dare; sed ad umbram imaginemque iustitiæ. Ignos-

VARIORUM NOTÆ.

Bonon., 2 Reg., 17 aliis et 5 impressis. Scripti Cauc. et 5 alii, necnon 15 vulgati, fecit.

Eodem redi. Eodem restitutum ex mss. veterissimis 2 Bonon., 2 Reg. et 5 aliis. Cæteri cum editis, eo redit.

Idem Deus. Mss. 14 rec. et 5 edd., Item.

Qui revocare non possint. Scilicet ad convictum, Revocare est verbum invitatorium, et absolute significat, eum, qui antea nos convivio excepit, vicissim vocare. WALCMIUS.

Interdictum sibi putet, aut communionem cum amicis. Ita antiquiores et meliores mss. 1 Bonon., Regio-Put., 3 al. Reg., Tax., 1 Colb. 1 Clarom. cum 4 editis. Et recte. Interdicere enim sæpius cum dativo et ablativo construitur. Frustra scripti Cauc., 1 Reg. rec., Jun., 2 Lips. atque impressi 12, interdictam... communionem... aut charitatem; 1 Reg. antiq. et 15 alii rec. et edit. Sublac., interdictum... communionem... aut charitatem, etc. Buneman. quoque habet charitatem. — Interdictum... communionem... charitatem. Ut antiquis futura in rum. fuere sæpe immobilia, e. g., Cic., lib. v, in Verrem c. 65: Hanc sibi rem præsidio futurum; ita idem præteritis passivis interdum accidit.

Verum et justum. Heumannus scribit, vere justum. At pro recepta sunt omnes libri; et c. 11: Sed non est illa vera et justa largitio. BUN.

Oportet. Sic reposui ex omnibus mss. ac edit. Rom. 1470. et Betul. Omnes fere editi, oportere. — Ita nos oportet. Ego ita intelligo: Benefacere amicis et proximis, id est, cognatis, pertinet ad hominem, id est, est mere humanum opus; at benefacere iis, qui non possunt vicem reddere, est divinum opus, ejusque beneficiæ merces a Deo exspectanda. Vid. supra et cap. 10. BUN.

Hospitalitas. Rom. XII, Hebr. XIII, I Petr. IV, Matth. XXV.

Cicero. Lib. II de Officiis a Theophrasto cap. de Divitiis in libro de Moribus.

Idoneis. De idoneis, vide supra Not. ad caput 11.

Quid id faciat. Ita editiones Parisienses annorum 1515 et 1525, atque ita legendum monent Betuleius et Isæus. Vulgatæ editiones habent quid faciat, etc. at 1 Reg. recent. faciat; 2 Reg. a secunda manu et Brun., quid faciat potentem; Jun., qui faciat. Hæc Cicero de Officiis circa finem. — Quid id faciat. Exprimit hic vero mentem potius, quam verba Ciceronis, quæ sunt l. III Off., cap. 18: Est... vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. BUN.

Coargui posset. Ita restitui ex omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus, ut in editis, est redargui.

Idem etiam negat simplicis et aperti. In hunc fere modum disserit de simplice et aperto homine, lib. I de Offic., cap. 30. CELL.

Mihi. Abundat eleganter mihi pari modo, ut tibi, lib. III, c. 14: Cur non tibi verum confiteare? Commode Cicero. lib. VII, Fam. epist. 1: Tu mihi istam imbecillitatem valetudinis tuæ sustenta.

Tu mihi... utilitati tuæ. Heumannus in sua editione sex versus typis diversis imprimendos curavit, et sunt, inquit, hæc verba Ciceronis, vel potius ei affecta a Lactantio. Imo vero Lactantius his verbis Ciceroni ironice quasi insultat. Conf. sup. unde nulla hic typorum diversitas esse debet. BUN.

Te justum. In aliquot excusis deest humanum.

Prudens ac sciens. Etiam in his apparet Cicero pro Marcello c. 5: Ut prudens et sciens tanquam ad interitum ruerem voluntarium. L. 6 ad Famil. 6: Sic ego prudens et sciens ad pestem ante oculos positam sum profectus. BUN.

In hos se laqueos induit. Ita mss. antiq., 1 Bonon., 2 Reg., 3 al. Reg., Cauc. et 9 alii, edd. Rom. 1470, Is. ac Cellar. In 3 scriptis rec. injectit. At 9 scriptis rec. et 14 impressis, induxit. Vide infra c. 24, in laqueos inducatur. Cic. IV Verr., c. 24, in quot se laqueos induerit. Falsum ergo quod Thomasius ait, neminem dixisse: se in laqueos induere.

endum est igitur umbratico et imaginario præceptorum; nec ab eo veritas exigenda est, qui se nescire fateatur.

Captivorum redemptio magnum atque præclarum iustitiæ munus est: quod idem ipsa Tullius approbavit. «Atque hæc benignitas, inquit, etiam reipublicæ est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores. Hanc ego consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum, atque magnorum.» Proprium igitur iustum opus est, alere pauperes, ac redimere captivos, cum apud injustos, si qui hæc faciant, graves et magni appellentur. His enim maximæ laudis est benefacere, quos nemo speravit esse facturos. Nam qui bonum facit vel consanguineo, vel proximo, vel amico; aut nullam, aut certe non magnam laudem meretur; quia facere debet, sitque impius ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo et natura ipsa, et necessitudo exigat; et si facit, non tam gloriæ assequendæ, quam reprehensionis vitandæ gratia facit. Qui autem fecit alieno, et ignoto, is vero dignus est laude; quoniam, ut faceret, sola ductus est humanitate. Ibi ergo iustitia est, ubi ad benefaciendum necessitatis vinculum nullum est. Hoc igitur officium benignitatis ne antepone ne largitioni munerum debuit,

A quod est comparantis, et e duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa enim largitio hominum patrimonialia sua in mare abjicientium inanis, et levis, et ab omni iustitia remotissima est. Itaque ne dici quidem munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere non meretur.

Non minus magnum iustitiæ opus est, pupillos et viduas destitutos, et auxilio indigentes tueri, atque defendere. Quod adeo universis divina lex illa præscribit; quando quidem boni quique iudices ad officium suum iudicant pertinere, ut eos naturali humanitate foveant, ac iisdem prodesse nitantur. Verum hæc opera proprie nostra sunt, qui legem, qui verba ipsius Dei præcipientis accepimus. Nam illi sentiunt quidem natura esse iustum tueri eos, qui tutela carerent: sed, cur ita sit, non perspiciunt. Deus enim, cuius perpetua clementia est, idcirco viduas pupillosque defendi ac foveri jubet, ne quis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur, quominus mortem pro iustitia fideque suscipiat; sed incunctanter ac fortiter subeat, cum sciat se caros suos Deo relinquere, nec his unquam præsidium defuturum. Ægros quoque, quibus defuerit qui assistat, curandos fovendosque suscipere, summæ humanitatis et magnæ operationis est: quod qui fecerit, vivam hos-

VARIORUM NOTÆ.

Umbratico præceptorum. Per lusum eum vocat umbraticum, dixerat enim ad umbram imaginemque iustitiæ.. præcepta se dare.

BUN.

Atque hæc benignitas. Atque restitutum ex omnibus mss. et 7 vet. edd. cæteris est, Itaque.

Pauperes. Tob. iv, Eccles. iv, Matth. xxv.

His enim maximæ laudis est. 4 ms. Reg. antiq., maximæ laudi, nec male. BUN.

Quos nemo speravit esse facturos. Davisius ad c. 1. tentat, *Quis nemo speravit esse facturos.* Non displicet, sed sine libris non recepimus. BUN.

Non magnam laudem. Hic alludere videtur Lactantius ad illud verbum Dominicum Matth. v, 46: *Si dilexeritis eos qui vos diligunt, quam mercedem habebitis?*

Patrimonia sua. Hic notatur Crates, de quo supra libro III, cap. 23.

Abjicientium. Copiæ causa hic dixit, *abjicere.* Cap. 11: *Patrimonia sua effundere;* infra, *In res supervacuas prodigere;* Ibid. *In terra sepelire.* Cap. 12: *In supervacua impendere.* Voce cognata Cic. I. II Off., c. 17: *Periculum vituperat... qui tantam pecuniam in... propylæa conjecerit.*

Divina lex. Exod. xxii, Job. xxix et xxxi, Psalm. lxxvii, Eccl. iv, Jacobi i. Commendantur pupilli et viduæ in multis Davidicis Psalmis. Esaias cap. x, numine divino afflatus, invehitur in legislatores, sive νομοφύλακας, quorum negligentia, sive iniquitate atque avaritia fiebat, ut pupilli atque viduæ ipsis quasi præda exponerentur. Duo sunt apud Cicero nem injustitiæ genera: unum, eorum qui inferunt; alterum, eorum qui ab iis quibus inferunt, si possint, non propulsant injuriam. Iniqui autem iudices, non modo non propulsant a pupillis et viduis injuriam: sed etiam ipsi, quos defendere deberent, veluti prædæ inhiant. BETULEIUS.

Boni quique iudices, etc. Non hic parentum, non patronorum, non fiduciarum tutelam intelligit; nec eam quæ lege Hebræorum divina, commissa iudicibus et magistratui fuit: sed eam, quæ jure Romanorum civili lege Attilia (unde etiam Attiliani tutores dicebantur, quos Prætor urbanus dare consueverat)

C lege item Julia et Titia datur: qua de re lege cap. 20 libri primi in Institutionibus Imperialibus. Justinianus igitur hoc nomine mihi reprehendus videtur, quod pupillo ea conditione tutorem dari publice jussit, si facultates ejus ad quingentos solidos valeant. Quasi vero pupillus non gravius periclitetur, qui de unius solidi summa in periculum veniat, quam qui de centum. Itaque verum esse apparet, quod Lactantius ait illos non perspexisse, cur tutores pupillis dari debeant. Vituperandi propterea etiam nostri municipales mores sunt, quibus habentibus dumtaxat tutores dantur, et non potius inopia oppressis: quasi vero eos, qui semel miseri esse cœperunt, ad extremum usque miseros esse oporteat. BETULEIUS.

Ut eos naturali humanitate foveant. Ita quamplurimi mss. et omnes fere impressi. In 2 Bonon., 5 Reg., Cauc. et 11 aliis, ut his... foveant. Sed verbum foveri infra est eodem sensu.

Proprie nostra sunt. Goth. et Rom., *propria.* Sed etiam recepta lectio bona et laudanda. Cicero lib. ix, ep. 15, ad Pætun: *Quod tu ipse tam amandus es, tamque dulcis, tamque in omni genere jucundus, id est proprie tuum.* CELL.

Nostra sunt, qui legem. Hæc duo ultima verba, quæ in nonnullis editis desunt, addidi ex omnibus mss. et plurimis impressis. De his operibus vide Deuter. xxvii, et Isaia i.

Defendi ac foveri jubet. Mss. 12 rec. et 6 vet. editi, pro foveri, habent tueri, quod mox præcessit: sed male (ut opinor) verbum activum, seu deponens jungitur cum passivo: in 6 Reg. antiquioribus aliisque, et in 10, excusis est foveri.

Pignorum. Pignora ponuntur pro liberis. — *Pignorum suorum.* Aliquoties Cyprianus de opere et elemos. ed. Oxon. f. 205: *Multorum pignorum pater... alendis sustinendisque pignoribus... quo amplior... pignorum copia... pignorum numerus.* BUN.

Quibus defuerit qui assistat. Mss. Jun., 3 Colbert. et 5 editi., quibus defuerint qui assistant.

Magnæ operationis est. In Psychomach. v. 575: *Avaritiæ opponitur operatio, ubi ab Aldo, Ant., Ne-*

tiam Deo acquireret; et quod alteri dederit ad tempus, A ipse a Deo accipiet in æternum. Ultimum illud et maximum pietatis officium est, peregrinorum et pauperum sepultura: quod illi virtutis justitiæque doctores prorsus non attigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia metiebantur. In cæteris enim, quæ supra dicta sunt, quamvis verum limitem non tenuerint; tamen, quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quasi odore quodam veritatis retenti, propius oberrarunt: hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt.

Quin etiam non defuerunt, qui supervacaneam facerent sepulturam; nihilque esse dicerent mali, jacere inhumatum atque abjectum: quorum impiam sapientiam, cum omne humanum genus respuit, tum divinæ voces, quæ id fieri jubent. Verum illi non audent dicere, id non esse faciendum: sed, si forte non fiat, nihil esse incommodi. Itaque in ea re non tam præcipientium, quam consolantium funguntur officio, ut si forte id sapienti evenerit, ne se ob hoc miserum putet. Nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus: sed quid facere ipse debeat. Itaque non quærimus nunc utrumne tota sepeliendi ratio sit utilis, necne: sed hæc, etiamsi sit inanis (ut illi existimant), tamen facienda est, vel ob hoc solum, quod

apud homines bene et humane fieri videtur. Animus enim quæritur, et propositum ponderatur. Non ergo patiemur, figuram et figmentum Dei feris ac volucris in prædam jacere: sed reddemus id terræ, unde ortum est; et quamvis in homine ignoto necessarium munus implebimus, in quorum locum, quia de sunt, succedat humanitas, et ubicumque homo desiderabitur, ibi exigî officium nostrum putabimus. In quo autem magis justitiæ ratio consistit, quam in eo, ut quod præstamus nostris per affectum, præstemus alienis per humanitatem; quæ est multo certior justiorque? Quæ cum sit, jam non homini præstatur, qui nihil sentit; sed Deo soli, cui carissimum sacrificium est opus justum. Dicit aliquis fortasse: Si hæc omnia fecero, nihil habebō. Quid enim, si magnus hominum numerus egebit, algebit, capiatur, morietur, ut hæc facientem vel uno die patrimonio exuisit necesse, perdamne rem familiarem, meo, aut majorum labore quæsitam, ut jam ipsi mihi aliena misericordia vivendum sit?

Quid tu tam pusillo animo paupertatem times? quam etiam vestri philosophi laudant: nihil hac tutius, nihilque tranquillius esse testantur. Hoc quod times, sollicitudinum portus est. An ignoras, quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subjaceas? Quæ

VARIORUM NOTÆ.

brissensi et Ge. Fabricio simili glossa *miseratio*, contra fidem mss. teste Ro-weydo et N. Heinsio, fuerat subornata. Egregie Prudentius c. l.

Peregrinorum et pauperum sepultura. Illud maximum (ut vocat Lactantius) pietatis officium in peregrinorum et pauperum sepultura. Sepultura, res sacra fuit semper. Achab tanto infelicio habitus fuit, quod sepultura caruerit; et Joakim, quod asini sepulcrum sortitus fuerit. Isaias, cap. iv, Regi Babylonis ominatur, ipsum de sepulcro suo abiciendum esse. An Christianorum corporibus officiat, si inhumata abiciantur, disputat S. August. lib. 1 de Civitate Dei cap. 12 et 15. Nunc etiam vulgatum est, ut magnorum scelerum rei sepultura præventur. De pietate circa sepulturam sic ait Servius in lib. vi Æneid.: *Qui de pietatis generibus scripserunt, inquit, primum locum in sepultura esse voluerunt. Unde cum pontificibus nefas esset cadaver videre, magis tamen nefas fuit, si visum insepultum relinquerent.* De sepultura porro exhibenda benignissime impendit cathedralis ecclesia Viennensis in Delphinatu. Si quis enim peregrinus et pauper Viennæ ægrotans, divinis munitus sacramentis, in mortis articulo requisierit humari in cathedralis ecclesiæ cœmeterio, quod est in medio claustrum, mortuus terræ ibi mandatur, pulsantibus campanis, sicut in canonici exequiis. Illius funeris exequiis prosequuntur, non solum canonici et ejusdem ecclesiæ clerici, verum etiam archiepiscopus ipse, si tunc sit in urbe, præcedentibus cruce et candelabris argenteis; iique amplum faciunt funus.

Omnia officia. Mss. 12 rec. et 7 edit. addunt sua. Verum Cellarius et Heumannus recte judicant non addendum esse sua.

Propius oberrarunt. Ita mss. 5 Reg. quorum duo sunt antiquissimi, 1 Colb., 2 Clarom., 2 Brun. ut non tam longe a recta via fuerint. Hoc vult particula *propius*, inquit Walehius, 5 Reg. rec., 5 Colbert., Em. et 8 edit. *oberraverunt*; 1 Reg., Jun., Pal., 2 Lips. *aberraverunt*; 5 Reg., 2 Colb., 1 Lips., Cant. et 2 vet. edit. Rom. *aberrarunt*. Quod verbum Heumannus rectius putat quam aliorum *oberraverunt*.

Supervacaneam facerent sepulturam. 1 Reg., 1 Colb.

et Brun., *supervacuam*. Em., *supervacaneam dixerunt esse sepulturam*. Inutilem porro sepulturam opinati sunt Diogenes Cynicus, Menippus, Theodorus Cyrenæus: de quibus Ludovicus Vives in commentario ad S. Augustinum de Civitate Dei.

Inhumatum. Id est, sine sepultura.

Divinæ voces. Item lib. iv, cap. 26, *Scriptura sacra*.

Non ergo patiemur. Sic restitui ex antiquissimis mss. 2 Bonon., 8 Reg., 5 Colb. aliisque, et ed Torn. In 2 Reg. rec. et 1 Colb. ac impressis est *enim*, quod mox præcessit. At Heumannus vult etiam deleri *enim*, et legi *ergo* sicut nos legimus.

Sed reddemus id terræ. Ita restitutum ex 4 Reg., 4 Colb., Em., Cant., Pen. ac 10 editis; et sequentia postulant, *necessarium munus implebimus*. In 11 mss. et 6 excensis est, *sed reddamus*.

Quamvis in homine ignoto, etc. Hæc perfectum omnino reddunt sensum; et sic ferunt mss. 2 Bon., Cauc. et 2 Reg. antiquissimi, Tax. et Marm. a prima manu. Alii tum mss. tum editi varie inserunt, quæ ut glossemata ex ora libri in textum irrepsisse videntur, ideoque rejeci. Post *necessarium*, 19 scripti rec., edit. 2 vet. Rom., Juntar., Parrhas., Gymn., Is addunt, *sepulturam nulli negandam*. Mss. sequendo Heumannus æque ac nos cum doctiss. Cellario hæc tria verba eradenda esse putat: at, inquit, recte Thomasius ea omisit in sua editione 5 Oxon. et 7 excusi, *nulli negandum munus*. Manu exarati 4 et edit. Betul. *sepulturam nulli negandam impendimus*; 1 Reg. rec. et Gal. *necessarium et amicorum sepulturam nulli denegandam impendendo, munus et officium implebimus*.

Desiderabitur. 1 Colb., Em., Cant., et ed. Rom. 1470, *desiderabit*.

Quæ cum sit. Hæc verba *quæ sit*, sunt ex 2 mss. Bononiensibus et nonnullis editis, desunt in aliis. Id est cum sit id quod ad humanitatem pertinet: illa vero dicitio *quæ* relativa fuit omissa in multis, propter conjunctionem *que* adjunctam dictioni *justior*. Ex THOMAS.

Sacrificium. Misericordiam enim a nobis Deus exigit potius, quam sacrificium.

Quam etiam vestri philosophi laudant. Vide Senecæ epist. 17, 20 et alibi.

tecum bene agent, si sine tuo cruore transierint. Tu vero præda onustus incedis, et spolia geris, quæ iritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas bene collocare id, quod tibi forsitan eripiet aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua directio? Quid verere fluxum et fragile bonum facere sempiternum, aut thesauros tuos custodi Deo credere, ubi non furem prædonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui aquo Deum dives est, pauper esse nunquam potest. Si justitiam tanti putas, sequere, abjectis oneribus quæ te premunt: libera te ipsum compedibus et catenis, ut expeditus ad Deum curras. Magni et excelsi animi est despiciere et calcare mortalia. Sed si hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in aram Dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia ista præcepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente conjunctus est, et cohæret sicut homo unus. Si solus magnis operibus non sufficis, pro virili parte operare justitiam, sic tamen, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellas. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias: sed quæ in supervacua fueras impensurus, ad meliora convertas. Unde bestias emis, hinc captos redime; unde feras pascis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes

mortuos sepeli. Quid prodest perditæ nequitia bestiarios facere locupletes, et instruere ad flagitia? Transfer ad magnum sacrificium male peritura; ut pro his veris muneribus habeas a Deo munus æternum. Magna est misericordiæ merces, cui Deus pollicetur peccata se omnia remissurum. Si audieris, inquit, preces supplicis tui, et ego audiam tuas. Si misertus laborantium fueris, et ego in tuo labore miserebor. Si autem non respexeris, nec adjuveris, et ego animum tuum contra te geram, tuisque te legibus judicabo.

CAPUT XIII.

De pœnitentiâ, de misericordiâ, ac peccatorum venia.

Quoties igitur rogaris, tentari te a Deo crede, an sis dignus audiri. Circumspice conscientiam tuam et, quantum potes, medere vulneribus. Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, si Deo largiare, quia peccaveris; nam si fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines a peccatis maxime cupit, ideoque agi pœnitentiam jubet. Agere autem pœnitentiam, nihil aliud est, quam profiteri et affirmare, se ulterius non peccaturum. Ignoscitur

VARIORUM NOTÆ.

Forsan. 3 Reg. rec. et 16 edit. *forsitan.*

Thesauros tuos custodi Deo credere. Hoc est, apud Deum deponere. Nam Tertullianus in Apolog. cap. 59, ubi de Christianorum disciplina verba facit, in hunc modum scribit: *Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non pulvis, nec poculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humanisque, et pueris ac pupillis re ac parentibus destitutis etateque domitis senibus, item naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis, vel in custodiis duntaxat ex causa Dei sectæ alumni confessionis suæ sunt, etc.* BETUL.—*Thesauros . . . custodi Deo credere, Ven. 1493, 97, tradere.* Nihil muto. Imitatur Cyprianum de Opere et Eleemos., ed. Oxon. f. 205: *Patrimonium Deo creditum nec resp. eripit, nec fiscus invadit, nec columna aliqua forensis everit. In tuto hæreditas ponitur, quæ Deo custode servatur.* Conf. Lact. Epit. cap. 65. BEN.

Rubiginem. Matth. vi, Luc. xii.

Potest. Mss. Cauc. et Jun. et 5 edd., *poterit.*

Divitias tuas in aram Dei conferas. Sic lego ex antiquissimis codicibus mss. 2 Bonon., 6 Reg. et Tax. In 1 Colb. est *iram*, pro *aram*. In aram vero confert divitias, inquit Thomasius, qui illas dando pauperibus, Deo donat et offert: in arcam vero cum 12 editis rec. et excusis legi non potest, quia non eas accipit Deus ut recondat.

Firmiora. Subl., *Meliora.*

Captos redime. Mss. 7 rec., *captivos.*

Unde homines ad gladium comparas. A lanista gladiatores emis, ut populi voluptati committas. CELLAR.—Lanista autem erat ille, qui gladiatores in arte gladiatoria exercebat.

Bestiarios. Bestiarii erant, qui ludis publicis in amphitheatro cum bestiis pugnabant, vel ad id mercede conducti, vel pena damnati. WALCHIUS.

Pro his veris muneribus. In 1 Reg. rec. deest *his*. Mallem legere *pro his vanis muneribus; vel his terræ,*

ut in 1 Clarom.

Si audieris. Matth. v, Luc. vi, ubi hæc non ad verbum, sed quoad sensum.

Et ego animum tuum contra te geram. Adversus te immisericors ero, sicut tu erga alios fuisti. 7 Scripti totidemque excusi omittunt *tuum*, quod in cæteris legitur, et necessarium est utique. EX THOMASIO ET CELLARIO.

Dignus audiri. Ita omnes ferme mss. quod elegantius est, quam *ex-audiri* editorum, et 3 mss. rec. *Dignus* cum infinitivo, more poetarum. — *Dignus audiri.* De Mort. Pers., cap. 1 et cap. 52: *Qui a Deo mereris audiri; ut sæpe Cyprianus de Orat. Dominica ed. Ox., pag. 427: Cornelius Centurio quem oraret, meruit audiri; et pag. 423: Ipsi quoque a Deo mereantur audiri.* BEN.

Quia peccaveris. Sic habent 3 veter. mss. ac 9 alii, cum 3 editis. Recentiores, *peccaveras.*

Agere pœnitentiam jubet. Ita scribo cum antiquissimis Bonon., 2 Reg. et 12 aliis, ac 7 editis. In 6 scriptis rec. et 8 vulgaris legitur *agere*. Jerem. xviii, Ezech. D XVIII, Luc. v.

Agere pœnitentiam . . . est affirmare, se ulterius non peccaturum. Id prolixè explicat Lactantius cap. 24: *Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum pristinum intelligit . . . quem errati piget, castigatque seipsum dementiæ, et confirmat animum suum ad melius vivendum, tum illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eodem laqueos inducatur.* Et alibi lib. iv, cap. 17: *Si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra confessi, satis Deo fecerimus, veniam consequemur. Nemini autem, qui aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut vi coactus ad injustitiæ viam lapsus est, ait de salute sua desperandum, si eum pœniteat actorum, et ad meliora conversus, Deo satisfaciat: ubi vides pœnitentiam a satisfactione aperte distinctam. Et ante Lactantium, dixerat Tertullianus: *Ubi emendatio nulla, ibi pœnitentia necessario vana est.* Etenim, ut ait Gregorius magnus Pastoralis lib. iii, Admonitione 51: *Qui admissa deserunt, nec tamen plangunt, ne jam relaxatas resti . . . ent culpas, quas etsi agendo non multiplicant, nullis**

itaque iis qui ad peccatum imprudenter incauteque labuntur: veniam non habet, qui sciens peccat. Nec tamen si aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata, quæ deleat. Imo verum magis justitiam debet operari, cum factus est justus, ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, postmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod nemo esse sine delicto potest, quandiu indumento carnis oneratus est. Cujus infirmitas triplici modo subjacet dominio peccati, factis, dictis, cogitationibus.

Per hos gradus ad summum culmen justitia procedit. Primus est virtutis gradus malis operibus abstinere; secundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum ascendit, satis justus est; qui secundum, jam perfectæ virtutis: siquidem neque factis, neque sermone delinquit: qui tertium, is vero similitudinem Dei assecutus videtur. Est enim pene supra humanum modum, ne in cogitationem quidem admittit, quod sit vel factum malum, vel improbum dictum. Itaque etiam justus homines, qui frænare se possunt ab omni opere injusto, nonnunquam tamen ipsa fragilitate vincuntur, ut vel in ira malum dicant, vel in aspectu

A rerum delectabilium tacita cogitatione concupiscant. Quod si mortalis conditio non patitur esse hominem ab omni macula purum, debent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. Unum est enim sapientis, et justis, et vitalis viri opus, divitias suas in sola justitia collocare: qua profecto qui eget, licet ille Cræsum, aut Crassum divitiis superet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus est. Danda igitur opera, ut indumento justitiæ pietatisque velemur, quo nos exuat nemo, quod nobis sempiternum præbeat ornatum. Nam si deorum cultores simulacra insensibilia excolunt, et quidquid pretiosi habent, in ea conferunt, quibus nec uti possunt, nec gratias agere, quod acceperint: quanto justius est, et verius, viventia Dei simulacra excolere, ut promereare viventem? Quæ sicut usui habent quidquid acceperint, et gratias agunt: ita Deus, in cujus conspectu bonum feceris, et probabit, et mercedem pietatis exsolvet.

CAPUT XIV.

De affectibus, ac de iis Stoicorum sententia, et de virtute, vitis et misericordia.

Si ergo in homine præclarum et excellens est bonum misericordia, idque divinis testimoniis, et bonorum malorumque consensu optimum judicatur:

VARIORUM NOTÆ.

tamen stetit mundant. Neque enim scriptor si a descriptione cessaverit, quia alia non addidit, etiam illa quæ scripserat delevit: nec qui contumelias irrogat, si solummodo tacuerit, satisfecit, cum profecto necesse sit, ut verba præmissæ superbiæ verbis subjunctæ humilitatis impugnet: nec debitor absolutus est, quia alia non multiplicat, nisi illa quæ ligaverat solvat. Neque enim, ait S. Joan. Chrysostomus, vulnerato sufficit ad salutem tantummodo spicula de corpore evellere, sed etiam remedia adhibere vulneribus.

Peccatum. Sublac. addit ignoranter.

Veniam non habet, qui sciens peccat. Puta, qui post susceptum baptismum, maligna et nocenti improbitate, seu mala mente admittit peccata, veluti calumniæ, meditate cadis, ille veniam a Deo difficulter admodum obtinet. Nam, inquit Basilus M., serm. ad adolescentes, Quomodo ex græcis auctoribus utilitas capienda sit: Involuntarie quidem ab officio conveniente delinquenti venia aliqua a Deo contigerit: de industria vero deteriora eligenti nulla excusatio contingere potest, ut non multiplex supplicium subeat. Valde enim difficile est, ut per pœnitentiam restituantur, qui post baptismum talia perpetraverunt scelera (quæ nec ignorantia, nec humanæ sunt infirmitatis), tum quia difficile est, ut veram ac sinceram agant pœnitentiam, dignos faciant (juxta Evangelium) pœnitentiæ et satisfactionis fructus, tum quia duram ac difficilem pœnitentiæ actionem a talibus exigit christianæ severitas disciplina. Et quidem Ambrsius lib. II de Pœnitentiâ cap. 10, n. 96, ait se facilius invenisse qui innocentiam servaverint, quam qui congrue egerint pœnitentiam. Ad eam tamen peccatores ille hortatur duobus libris, et præcipue lib. I, cap. 16, n. 90: Si quis, inquit, occulta crimina habens, propter Christum tamen studiose pœnitentiam egerit... volo veniam reus speret: petat eam lacrymis, petat gemitibus, petat populi totius stetitibus ut ignoscatur obsecret, etc.

Quæ deleat. Id est, quæ debeat redimere.

In medelam vulnerum. Id est, peccatorum. Cyprianus, de lapsis, c. 15: Census omnis in medelam vulneris erogetur. Eidem in fine de Opere et Eleem. ed. Oxon., fol. 209: operatio (id est, eleemosyna) ipsi

dicitur medela peccati. BUN.

Nemo esse. III Reg. cap. VI, 2; Paral. cap. VI; Ecel. VII; Proverb. XX et XXIV, 4; Joan. cap. I.

Abstinere. III Joan., vers. 10; Ps. XXXIII, 4; Petr. III, vers. 11.

Cogitatione. Isai. I; Jerem. IV, 4; Cor. XIII.

Qui primum gradum ascendit, satis justus est. Non ille satis justus est, si ab operibus malis abstinens, male tamen aut loquatur, aut cogitet; id quod vel ipse Lactantius et confitetur, et docet infra, cap. 25, et lib. VII, cap. 27, ubi ait Deum judicaturum esse etiam pravas cogitationes. ISÆUS.

Ne in cogitationem quidem admittit, etc. Mss. 15 rec. et 2 edit., ne in cogitatione; edit. 4, nec cogitatione.

Vitalis viri. Hoc est, hominis vita digni, frugi et ad rem attentis: sic Horatius lib. II, Satyra 7:

Mancipium Domino et frugi, quod sit satis, hoc est, Ut vitale putes.

Ac Seneca libro V, Epistola 59: Magni animi magna contemnere, ac mediocra malle, quam nimia. Illa enim utilia, vitaliaque sunt. Vide Turnebum in Adversariis lib. XXVIII, caput 27.

Insensibilia. Sensus carentia. FRANCIS.

Nec gratias agere, quod acceperint. Restitui quod ex. vet. edit. Rom. omnibusque mss. præter I Reg. rec. et 16 editos quibus est, qui acceperint; I al. Reg., qui acceperunt.

Viventia Dei simulacra. Homines scilicet.

Promereare viventem. Ita mss. antiquissimi Bon., 4 Reg., Cauc., Jun. et 3 excusi. At mss. recentiores et omnes pene edit. ferunt, ut promereare invenire viventem. Scripti 2 Reg., 2 Colb., Tornes., 2 Clarom., ut promereare videre viventem. — Ut promereare viventem. Eodem pertinent Cypriani de Opere et Eleemos. ed. Oxon., f. 205. Ut intelligamus hæc opera Deo dari, et eum, quisquis hæc faciat, Dominum promereri. Ibidem f. 209: Promeretur Christum judicem. BUN.

Et probabit. Addita vocula et ex omnibus mss. et plurimis impressis.

apparet philosophos longe abfuisse ab humano bono qui neque præceperunt ejusmodi quidquam, neque fecerunt; sed virtutem, quæ in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores, qui misericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem virtutes a vitiis distinguere, quod est sane facillimum. Quis enim non possit liberalem a prodigo separare (ut illi faciunt) aut parcum a sordido, aut quietum ab inerti, aut cautum a timido? quod hæc, quæ sunt bona, fines suos habeant; quos si excesserint, in vitia labuntur: ita ut constantir, nisi pro veritate suscepta sit, fit impudentia; item fortitudo, si nulla necessitate cogente, aut non pro causa honesta certum periculum subierit, in temeritatem convertitur. Libertas quoque, si alios insectetur, potius quam insectantibus resistat, contumacia est. Severitas etiam, nisi se intra congruentes nocentium pœnas coerceat, fit sæva crudelitas.

Itaque dicunt, eos, qui mali videantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere: sed bonorum specie lapsos, incidere in mala, dum bonorum ac malorum discrimen ignorant. Hæc quidem falsa non sunt: sed ad corpus cuncta referuntur. Nam parcum esse, aut constantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut severum, virtutes sunt quidem, sed hujus temporariæ vitæ. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaque et virtutes quasdam

A pro vitiis, et vitia quædam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt; cupiditatem, lætiti-
tiam, metum, mæstitiam, quorum duo priora ex bonis sunt aut futuris, aut præsentibus, posteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor, morbos (ut dixi) vocant, non tam natura insitos, quam prava opinione susceptos. Et idcirco eos censent extirpari posse rati-
citus, si bonorum malorumque opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihil malum; nec cupiditate ardescet, nec lætitia gestiet, nec metu terretur, nec ægritudine contrahetur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant: interim propositum arrogans, ac pene furiosum, qui se putent mederi, et eniti posse contra vim
B rationemque naturæ.

CAPUT XV.

De affectibus ac de iis Peripateticorum sententia.

Hæc enim naturalia esse, non voluntaria, omnium viventium ratio demonstrat, quæ iisdem omnibus qualitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi posse negant, quia nobiscum simul nata sint; et conantur ostendere, quam providenter, et quam necessario Deus, sive natura (sic enim dicunt) his nos armavit affectibus: quos tamen, quia vitiosi plerumque fiunt, si nimii sint, posse ab homine, adhibito modo, salubriter temperari, ut tantum homini, quantum naturæ satis est, relinquatur. Non insipiens disputatio, si (ut dixi) non ad hanc vitam omnia referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea

VARIORUM NOTÆ.

Ab humano bono. Nihil in vitis libris mutandum: ab humano bono est, a bono hominibus proprio, ab humanitate, a misericordia. BUN.

Sed virtutem. Omnes fere editi articulum hanc interponunt, quem cum mss. respuunt editi Rom. 1470 ac Cellar., et expunxi ut inutilem. Contra Stoicorum de affectibus sententiam disputavit S. Augustinus de Civit. Dei lib. xiv, cap. 8 et 9.

Liberalem a prodigo. Liberalitatis (inquam) rationem Philosophus in iv Moralium suis extremis hoc modo circumscibit: Prodigalitas, liberalitas, sordes, avaritia. Parcimonia igitur, quæ Ciceroni, ubi stoicam tuetur personam, iogens vectigal esse dicitur, parcus, tenaces, aridos, pro vitiosis habet, eo quod dando deficiunt. Sed Lactantius videtur parci nomine frugalem intelligere. BETULEIUS.

Parcum. Mss. 5 rec. *purum*; 1 Colbert. *a splendido.*

Quietum ab inerti. Quietus est, deficiens, iners, exuperans, succensens. Puto enim prorsus id esse, quod Arist. i. v Moral., c. 4, tradidit. Videtur, inquam, pro mansueto quietum dixisse, pro stolido inertem. BETUL.

Aut cautum a timido. Arist. timiditatem defectum fortitudinis facit, sicut audaciam exuperantiam. Cicero in iv Tuscul. Stoicorum εὐλαβειαν interpretatur cautionem, eam a metu hoc nomine separans, quod hic contra rationem, illa cum ratione pericula vitat. BETULEIUS.

Fit impudentia. Ita antiquiores mss. et quamplures editi. Et sic ut, quod mox præcessit, ponitur pro quemadmodum, ut apud Ciceronem, quod Cellarius non animadvertit, nec Francius, qui legere volebant *sit impudentia*, ut est in mss. 4 Reg., Brun. et Marm. a prima manu.

Convertitur. Sic reposui ex multis excusis et omni-

bus mss. præter 1 Colb. cui est *convertatur*; edit. 4, *convertetur*. Vide seq. *contumacia est; fit sæva crudelitas.*

Libertas quoque, etc. Παρρησία, quam Erasmus in Novo Testamento sæpe fiduciam transfert, ejus exempla clarissima sunt in ipso Domino Christo, in Petro, in Paulo, qui Phariseis et Sacerdotibus sibi infestis fortiter restiterunt. Ergo fortitudinis species est, eadem fortassis, quam Cicero fidenciam, Græci *χορησιαν* appellant. Plutarchus, in eo libro cui titulum fecit: *De discrimine adulatoris et amici*, docet τὴν παρρησιαν amici esse propriam, et quomodo ea, ne acerbior offenda, sit condienda. BETULEIUS.

Libertas. Huc pertinet egregius locus Valerii Maximi l. vi, c. 2: *Quæ (libertas) inter virtutem vitiumque posita, si salubri modo se temperaverit, laudem: si, quo non debuit, profuderit, reprehensionem meretur.* BUN.

Contumacia. Opponitur libertati. Hæc illustrat locus Macrob. ii Saturni. c. 5. (Augustus) *etiam militis non libertatem tantum, sed et temeritatem... quis non miratus est, non offenso Cæsare abiisse militem contumacem?* Suetonius in August. c. 52: *Nec ideo libertas aut contumacia fraudi cuiquam fuit.* Ubi Grævio *contumacia est contradicendi studium, et libido in cendo.* BUN.

Sæva crudelitas. Juxta illud dictum: *Summum jus summa injuria.*

Quæ... qualitur. Nempe omnium viventium ratto. Phrasi, *quali affectibus*, usus quoque Augustinus l. xiv de Civ. Dei, c. 9 exeunte; uterque duce Cicerone l. iii Tuscul. c. 6: *Ægritudine, quasi tempestate quati.*

Fiunt. Ita restitui ex omnibus mss. et multis editis. In 8 vulgatis legitur, *sunt.*

non temperant, sed abscindunt, rebusque a natura insitis castrare hominem quodammodo volunt. Quod tale est, quale si velint, aut metum detrahere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea vero universa homini simul. Quod si, ut medici affirmant, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in jecore, timoris in corde; facilius est interficere animal ipsum, quam ex corpore aliquid evellere: quod est animantis naturam velle mutare. Sed homines prudentes non intelligunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam se virtutem tollere, cui soli locum faciunt. Nam si virtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere ac reprimere, quod negare non possunt; caret ergo virtute, quisquis ira caret. Si virtus est, libidinem corporis continere; virtute careat necesse est, qui libidinem quam temperet, non habet. Si virtus est, cupiditatem ab alieni appetitione frænare; nullam certe virtutem potest habere, qui caret eo ad quod cohibendum virtutis usus adhibetur. Ubi ergo vitia non sunt, nec virtuti quidem locus est: sicut nec victoriæ quidem, ubi adversarius nullus est. Ita fit, ut bonum sine malo esse in hac vita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas

est naturalis animorum. Nam sicut in sentes ager, qui est natura sæcundus, exuberat: sic animus incultus, vitiiis sua sponte invalescentibus, velut spinis obducitur. Sed cum verus cultor accesserit, statim, cedentibus vitiiis, fruges virtutis oriuntur.

Deus itaque, cum hominem primum fingeret, mirabili providentiâ ingeneravit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere virtutem, sicut terra culturam; posuitque materiam vitiorum in affectibus, virtutis, in vitiiis. Quæ profecto aut nulla erit, aut in usu esse non poterit, si desint ea, per quæ vis ejus aut apparet, aut constat. Videamus nunc, iidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum malorumque nasci putant; quibus evulsis, sanandum esse animum sapientis existimant: quoniam intelligunt et natura insitos esse, et sine his nihil moveri, nihil agi posse; alia quædam in eorum locum vicemque supponunt: ut pro cupiditate, substituunt voluntatem: quasi vero non multo sit præstabilius, bonum cupere, quam velle. Item pro lætitiâ gaudium, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eos ratio defecit. Itaque ægritudinem penitus, id est, mœstitiâ dolo-remque animi sustulerunt: quod fieri nequaquam

VARIORUM NOTÆ.

Rebusque a natura insitis. Mss. 11 rec. carent præpositione. — *Natura insitis.* Reimm. cum editis, *A natura insitis.* At solet sine præpositione ponere, ut infra. *Natura insitis;* cap. 14: *Morbos vocant non tam natura insitos.* Epitom. cap. 61: *Siquidem natura insiti.* Cicero pro Sulla c. 50: *Hoc natura est insitum.* BUN. *Metum cervis.* Poetæ cervos timidos fingunt. Sic Ovid. lib. v Tristium:

Usque tamen timidæ nactum vestigia cervæ.

Placiditatem pecudibus. Dixit l. iii, cap. 26: *Da mihi virum qui sit iracundus... tam placidum quam ovem reddam:* ubi notavi Terentium exprimi. Item de Opif., c. 14: *placidiora quæque animalia.* Seneca l. ii de Ira c. 8: *Ferarum iste conventus est, nisi quod illæ inter se placidæ sint.* Imo ipsa vix placiditas est aureæ ætatis; ea enim usus Varro de Ovibus l. ii, R. R. c. 1, n. 4: *Putant oves assumptas et propter utilitatem, et propter placiditatem. Maxime enim... quietæ.* etc. BUN.

Medici affirmant. Ita restitui ex mss. In 3 rec. et in editis est dicunt; in 1 Reg., afferunt.

In splene. Sunt qui putent, adimi risum simul homini, intemperantiamque joci constare lienis magnitudine. Plin. lib. ii, cap. 57: *Causa est, quod melancholicum ad se trahit humorem, quo sanguis purus ad cerebrum ac cæteras partes permeat.* BETULEIUS.

Iræ in felle. Plin. ibidem: *Sed in felle, inquit, nigro insanix causa homini, morsque toto reddito. Hinc et in mores crimen, Bilis nomine. Adeo magnum est in hac parte virus, cum se fundit in animum.* Hinc fel iræ symbolum est. BETULEIUS.

Libidinis in jecore. Tityrus apud poetas propterea jecore poenam luere flagitur, quod eo libidine accensus, Latonam ad stuprum sollicitare ausus fuit, auctore Heraclide Pontico. Alexander Aphrodisiensis in Problem. ait, sues ob id voluptati tam deditos esse, quod jecore sunt grandiore. Affectuum sedes Ovidius in Tristibus distichæ complexus est:

Cor sapit, et pulmo loquitur, fel commovet iras,
Splen ridere facit, cogit amare jecur.

BETULEIUS. Vide Lactantii librum de Opificio Dei c. 14. *Timoris in corde.* Plin. loco jam sæpius citato: *Bruta, inquit, existimantur animalium, quibus durum*

riget: audacia quibus parvum est: pavida, quibus prægrande. Unde Ulyss. Odyss., teste eodem Heraclide, prociis iratus, cor pulsat, seu domicilium quoddam τῆς μισοπομπίας. Sed si rem rectius considerabimus, cor principale est organon omnium affectuum. De his lego cap. 14 de Opificio Dei. BETUL.

Nam si virtus est, etc. Hæc sequentia caute sunt intelligenda; non absolute enim vera esse hæc, patet in sanctis glorificatis: sed in hac vita.

Cedentibus vitiiis. Mss. Cant. et edit. Rom. 1470, cadentibus vitiiis; 1 Colb., cadentibus spinis.

Posuit... materiam vitiorum... in vitiiis. Hæc incommodius dicta emolliiri quidem possunt ex Epit. c. 61, ubi de affectibus agit: *Non enim per se mala sunt, quæ Deus homini rationabiliter insequit... male utendo fiunt mala;* at non videtur noster undequaque sanus fuisse in doctrina de origine mali, ut ad Epit. cap. 29, notabitur. BUN.

Aut apparet, aut constat. Mss. Jun. et 5 edit. aut appareat, aut constat; 1 Colbert., 1 Clarom. aut appareat, aut constat, mendose.

Ex opinione bonorum. Δοξολύγτα Græci, Cicero opinata vocat. Verum sapiens non opinionibus ducitur. Quare cupit ea quæ oportet: lætatur in rebus honestis, timet vere mala: dolet etiam, et ægro animo fert, quidquid dolendum acciderit. Quare multo rectius Ludovicus Vives, qui in lib. iii de Philosophia præclare de his rebus disserit. BETULEIUS.

Ut pro cupiditate. Ita 1 Bon. antiq. et plures editi.

Quam velle. Expunxi malum: quæ vox abest a ms. betuleii codice; neque enim sano sensu retineri potest. Lactantio quippe cum Stoicis res est, quibus Solenne erat in verbis ludere; et proinde asserit cupiendi verbum adeo in se nihil vitii continere, ut longe præstet cupere quam velle, si modo circa bonum versetur hic affectus. SPARK. — *Bonum cupere, quam velle.* Major vis inest in verbo cupere, et cupiditas, quam in velle et voluntas. Patet ex lib. vi. cap. 17: *Dicit Stoicus, voluntate opus esse ad hæc consequenda, non cupiditate.* Imo vero parum est velle. Multi enim volunt: sed quum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat. BUN.

Inmutandi nominis eos ratio defecit. Ita emendavi ex vetustiss. mss. 2 Bon., Reg.-Put., Cauc., Tax,

potest. Quis enim possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit, aut hostis everterit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam viderit libertatem; si proximos, si amicos, si bonos viros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos? nisi cujus mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt, aut implenda fuerat curta hæc et debilis disputatio; id est, etiam pro ægritudine aliquid reponendum, quoniam, superioribus ita ordinatis, hoc consequens erat.

Ut enim præsentibus lætamur bonis: sic malis angimur, ac dolemus. Si ergo lætitiæ, quoniam vitiosam putabant, nomen aliud indiderunt: sic ægritudini, quoniam et ipsam vitiosam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat. Unde apparet non illis rem defuisse, sed verbum; cujus indigentia eum totum affectum, qui est vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus, et ostendere, aut sermonis ornandi, augendæque copiæ gratia, multa nomina iisdem rebus imposita, aut certe non multum inter se illa distare. Nam et cupiditas a voluntate incipit; et cantio a metu oritur; et lætitia nihil aliud est, quam professum gaudium. Sed putemus, ut ipsi volunt, esse diversa. Nempe igitur cupiditatem esse dicent, perseverantem ac perpetuam voluntatem; lætitiâ vero, insolenter se effrens gaudium; metum autem, nimiam et excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea, quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperent; siquidem nomina tantummodo immutant, res ipsæ manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt; ut vitia, quoniam tolli non possunt, me-

die temperanda sint. Ergo errant, quia non efficiunt, quod volunt, et longo asperoque circuitu in eandem viam redeunt.

CAPUT XVI.

De affectibus, ac de iis Peripateticorum eversa sententia: quis sit verus affectuum, quique eorum malus usus.

At ego ne Peripateticos quidem accessisse ad veritatem puto, qui vitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim vitiiis etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit primum, ne vitia essent. Nec enim quidquam vitiosum nasci potest: sed vitia fieri, si male utamur affectibus; si bene, virtutes. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquiunt, lætitiâ nimia gestiendum; sed modice, ac moderate. Hoc vero tale est, quale si dicerent, non esse currendum concitate, sed gradiendum quiete. At potest et qui graditur, errare; et qui currit, rectam viam tenere. Quid si ostendo esse aliquid, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere, vitiosum sit; et aliud contra, in quo vel exultare lætitiâ minime criminisum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quæro utrumne sapienti lætandum putent, si quid inimico suo mali videat accidere; aut utrumne lætitiâ frænare debeat, si victis hostibus, aut oppresso tyranno, libertas et salus civibus parta sit?

Nemo dubitat quin et in illo exiguum lætari, et in hoc parum lætari sit maximum crimen. Eadem de cæteris affectibus dicere licet. Sed, ut dixi, non in his moderandis sapientiæ ratio versatur, sed in causis eorum: quoniam extrinsecus commoventur; nec

VARIORUM NOTÆ.

Pen. et edd. Betul. In 6 aliis deficit. In aliis 9 legitur, *nominis eis ratio deficit*; in 5 rec. et in excusis, *nominis ejus ratio deficit*. Sed et infra in præterito, *non illis rem defuisse, sed verbum*.

Hostis everterit. Mss. 4 et 5 edd. *invaserit*.

Bonos viros. 1 Bonon. antiq. vicinos.

Imposita, aut certe non multum. Cauc., Jun. et 8 edit. interponunt, *aut nihil, male*; quia totam hanc orationem perturbat, ut ait Thomasius.

Profusum gaudium. Mss. 3 rec. et editi, *profusum gaudium*. At scripti prope omnes melius *professum*, id est, apertum et externis signis demonstratum. Ed. Is. *perfusum*.

Medie temperanda sint. Ita restitui ex omnibus mss. (præter 7) et ex ed. Rom. 1470, et Gymnic. Quæ lectio et infra sequentibus confirmatur, *mediocriter temperant. Medie est modice, mediocriter*, ut habet 1 Reg. rec. In 7 scriptis rec. et excusis legitur *medio temperanda sint*: cum vox *medie* parum usitata videretur, secerunt *medio*. Est tamen *medie* apud Apuleium de Doctrina Plat. lib. II, pag. 22, *medie morati*; et apud Eutropium lib. VII, cap. 8, in Claudio, *medie imperavit*. In Gryphiana et Betuleiana, legitur *temperanda*, sicut et in Tornesiana: sed hæc ultima monet in suo ms. esse *medie temperanda*. At si *medie* supprimas, recta æque et concinna erit oratio.

Nec enim quidquam vitiosum nasci potest. Caute hæc legenda sunt. Nam David constitetur se in iniquitatis conceptum. Interim tamen verum est, affectus ex sui natura peccata non esse, nisi malis affectibus adsit consensus. Adeas Sanctum Augustinum. BETUL.

Gradiendum quiete. Recte. ms. 4 rec. et 7 edd.

moderate.

Quid si ostendo. Ita scribo in præsentī cum editis 3 vet. Rom. et Betul., Gymnic. omnibusque mss. præter 2 Reg. rec. et 1 Clarom. in quibus legitur *ostendero*, ut in 15 editis.

Punctum gaudere. Id est, per punctum, seu momentum temporis. Sic supra dixit lib. VIII, cap. 17: *Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine voluptate patianur*. Item lib. VII, cap. 12.

Frænare debeat. Sic emendavi ex mss. 5 Reg. inter quos sunt duo veterrimi, multisque aliis; faventibus 9 aliis rec. in quibus est *refrænare debeat*. In 2 Reg. rec. editis *refrænare debeant*; et in 7 vulgatis *frænare debeant*; mendose. Vide supra *sapienti... videat*.

Quin et in illo exiguum lætari, etc. Loquitur juxta opinionem Gentilium Philosophorum, contra quos erat disputatio, ut eos suis ipsis positionibus arguat, quod hisce in libris professus est se esse facturum lib. V, cap. 4, non autem juxta dogmata Christianæ sapientiæ, qua docemur, vel ipsis hostibus bona omnia cupienda: de quo et ipse præclare disserit infra cap. 18. ISÆUS. — *Quin et in illo exiguum lætari.* Hæc est mens Lactantii: *Nemo dubitat, quin et in illo*, si inimico quid mali accidat, *exiguum*, id est, vel tantillum lætari sit gravissimum peccatum, quia inimico suo vere sapiens bene vult, nec est *εὐχαρίστικος*: contra vero *in hoc*, si libertas et salus civibus parta sit, *parum*, id est, non satis, frigide lætari, æque magnum crimen sit; talis enim proderet, se male servitium iniquum et interitum civitatis. Sole clarius est ex supra: *Quid si ostendo, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere vitiosum sit, etc.* BUN.

ipsis potissimum frænos imponi oportuit, quoniam et exigui possunt esse in maximo crimine, et maximi possunt esse sine crimine. Sed assignandi fuerunt certis temporibus, et rebus, et locis; ne vitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum: sic moveri affectibus in rectum, bonum est; in pravum, malum. Nam libido, si extra legitimum torum non evagetur, licet sit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienum, licet sit mediocris, vitium tamen maximum est. Non est itaque morbus irasci, nec cupere, nec libidine commoveri: sed iracundum esse, morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut cum non oportet, irascitur. Qui cupidus, etiam quod non opus est, concupiscit. Qui libidinosus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo versari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non potest, nec debet, quia necessario est insitus ad tuenda officia vitæ, dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam cursus offensione ac periculo careat.

CAPUT XVII.

De affectibus ac eorum usu; de patientia et summo bono Christianorum.

Sed evectus sum coarguendi studio longius; cum sit mihi propositum, ea, quæ vitia philosophi putaverunt, ostendere non tantum vitia non esse, verum etiam magnas esse virtutes. Ex aliis docendi gratia sumam, quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum, seu timorem in maximo vitio ponunt, summamque

A imbecillitatem esse animi putant; cui sit contraria fortitudo, quæ si sit in homine, locum timori esse nullum. Creditne ergo aliquis, fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem Socrates facit, qui eos, quos contra disputat, cogit ea, quæ negaverant, confiteri; sed simpliciter ostendam summum metum summam esse virtutem. Nemo dubitat, quin timidi et imbecilli sit animi, aut dolorem metuere, aut egestatem, aut exilium, aut carcerem, aut mortem: quæ omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus iudicatur. Qui autem Deum metuit, illa universa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non est; spectatæ sunt enim semper, spectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari; cum immanium bestiarum, ultra ipsam mortem, carnificina sævierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atque invicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Hæc virtus omnibus populis, atque provinciis, et ipsis tortoribus miraculum maximum præbuit; cum patientia crudelitas vinceretur. Atqui hanc virtutem nihil aliud, quam metus Dei fecit. Itaque (ut dicebam) non evellendus, ut Stoici, neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt; sed in veram viam dirigendus est, auferendique sunt metus; sed ita, ut hic solus relinquatur, qui quoniam legitimus ac verus est, solus efficit, ut possint cætera omnia non timeri. C Cupiditas quoque inter vitia numeratur: sed si hæc

VARIORUM NOTÆ.

Frænos imponi. Ita plerique editi cum omnibus mss. præter Jun. in quo, ut in 4 vulgatis, est fræna imponi. Utraque lectio recepta, vide infra *frænos imponere* cap. 25, paulo ante finem; et cap. 18, post med. *fræna permittere.* Sequor mss. codices.

Possunt. Sic emendavi ex omnibus mss. et multis editis; in nonnullis *possint.* Sed *possunt*, recte. Vide seq. et *maximi possunt.*

Sin vero appetit alienum. Scilicet *torum* de quo supra. 4 Reg., 4 Colb., 4 Lips. et ed. Torn. ac Soubron., *aliena.* — *Appetit aliena.* Alienum in neutro sumas in nostro loco; non enim debet ad torum referri, quia omnem libidinem legibus vetitam, non tantum adulterium proscrit. BUN.

Sed iracundum esse. Habitus ergo vitiosus est: subitus animi motus, præsertim ex justa causa, vitio caret, juxta illud: *Irascimini, et nolite peccare*, etc. Animadvertis ergo circumstantias ad causæ defensionem plurimum facere. *Racha* fratri imprecari, peccatum est: sed videmus Apostolos præceptoris sui exemplo sine crimine non semel in iras exarsisse in vitia. BETUL.

Aut cum non oportet. In 7 scriptis et 12 vulgatis est, *aut cui.*

Earum rerum impetus. Addidi *rerum*, ex mss. quod in Thys. et Gall. deest.

Careat. Mss. 5 rec. et 5 edit., *caret.*

Summum metum. Summum non in se; est enim cum amore et lætitia conjunctus: sed respectu ejus, qui metuitur, qui utique summus est. Timorem enim Dei intelligit, quem verius *reverentiam* dicas. CELL.

Qui autem Deum metuit, etc. Non ut judicem severum, qui timor servilis a theologis nominatur. Sed ti-

mor de quo hic Lactantius, nihil aliud est, quam amor, quo filii boni parentes prosequi solent: quia hic amor timore aliquo permixtus est, tunc reverentia Latinis, sive etiam veneratio dicitur.

Spectatæ sunt enim semper, spectanturque adhuc. Ita omnes prope mss. In 2 Bonon. et Tax. est *semperque spectantur*; in Gauc. et 4 Colb. et 9 editis deest *semper.*

Horret animus recordari. Antiqua elegantia, optimis quibusque solemnibus. Livius, lib. 11, c. 37: *Horret animus, ne quid inconsulte ac temere fiat.* Plinius, l. vi, epist. 20: *Animus meminisse horret.* Lact., l. vii, c. 15: *Horret animus dicere.* BUNEMAN.

Immanium bestiarum. Hic intelligit crudelissimos homines tyrannos, aliosque quorum ministerio imperatores in vexandis Christianis utebantur; multoties enim in cineres martyrum sævitum est, ut novo hoc crudelitatis commento omnem Christiano resurgendi spem præciderent. Vide caput 2 libri de Mort. persecut. ubi legere est, *ossa (martyrum) in pulverem comminuta in flumen aut mare projecta fuisse.*

Metus Dei. Id est, reverentia vel metus hominis ne Deo displiceat.

Auferendi sunt metus. Pluralis nostro frequens. Lib. v, cap. 20; lib. vii cap. 16; Seneca epist. 15: *Nulli tam perniciosi, tam irrevocabiles, quam lymphatici metus sunt.* Epist. 24: *Vanos esse inferorum metus.* BUN.

Ut hic solus relinquatur. Sic restitui ex antiq. 2. Bonon., 7 Reg., 4 Colb. aliisque et 3 excusis. 7 Script. rec. et 12 vulgati habent *ut is*; ed. Rom. 1470, *ut his.*

Cupiditas. Est desiderium; sic apud Celsum *reverti cupiditas cibi*; et apud Quintilian. *Lucis cupiditas.* *Cupiditas* non est vitium nisi cum malo adheret.

quæ terrena sunt, concupiscat, vitium est; virtus autem, si cœlestia. Qui enim justitiam, qui Deum, qui vitam perpetuam, qui lucem sempiternam, eaque omnia, quæ Deus homini pollicetur, consequi cupit, opes istas, et honores, et potentatus, et regna ipsa contemnet.

Dicet fortasse Stoicus, voluntate opus esse ad hæc consequenda, non cupiditate: imo vero parum est velle. Multi enim volunt: sed cum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat; quæ si efficit, ut contemptui sint omnia, quæ a cæteris appetuntur, summa virtus est, siquidem continentia mater est. Ideoque illud potius efficere debemus, ut affectus, quibus prave uti vitium est, dirigamus in rectum. Nam istæ concitationes animorum juncto currui similes sunt; in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet. Si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. Sic currus ille vitæ, qui affectibus, velut equis pernicious ducitur, si viam rectam teneat, fungetur officio. Metus igitur, et cupiditas, si projiciantur in terram, vitia fient; virtutes autem, si ad divina referantur. Parcimoniam contra virtutis loco habent: quæ si studium est habendi, non potest esse virtus; quia in augendis, vel tuendis terrestribus bonis tota versatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus; sed omne officium solius animæ conservatione metimur. Quod si (ut supra docui) patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem, justitiamque teneamus; non est virtus frugis esse: quod nomen virtutis specie fallit ac decipit. Est enim frugalitas, abstinentia quidem voluptatum: sed eo vitium, quia ex habendi amore

A descendit; cum sit et voluptatibus abstinendum, et pecuniæ minime temperandum. Nam parce, id est, mediocriter uti pecunia, quasi quædam pusillitas animi est, aut prætentis, ne sibi desit; aut desperantis, posse se illam reparare; aut contemptum terrestrium non capientis. Sed illi rursus eum, qui rei familiari suæ non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem distinguunt a prodigo, quod is liberalis sit, qui et bene meritis, et cum oportet, et quantum satis est, largiatur; prodigus vero, qui et non meritis, et cum opus non est, et sine respectu rei familiaris effundat.

Quid ergo? Prodigumne dicemus eum, qui misericordiæ causa tribuat egentibus victum? Atqui multum refert utrumne scortis propter libidinem largiari, an miseris propter humanitatem: utrum pecuniam tuam perductores, aleatores, lenonesque diripiant; an illam pietati ac Deo præstes: utrumne illam ventri ac gulæ ingeras, an in thesauro justitiæ reponas. Ut ergo vitium est, effundere in malam partem: sic in bonam, virtus. Si virtus est, non parcere opibus, quæ possunt reparari, ut hominis vitam sustentent, quæ reparari non potest; vitium igitur parcimoniam est. Quare nihil aliud dixerim, quam insanos, qui hominem, mite ac sociale animal, orbant suo nomine; qui evulsis affectibus, quibus omnis constat humanitas, ad immobilem stuporem mentis perducere volunt; dum student animum perturbationibus liberare, et (ut ipsi dicunt) quietum tranquillumque reddere. Quod fieri non tantum non potest, quia vis et ratio ejus in motu est; sed ne oportet quidem. Quia sicut aqua semper jacens et quieta insalubris et magis turbida est: sic animus immotus ac torpens inutilis est etiam sibi; nec vitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quidquam, nec cogitabit: cum cogi-

VARIORUM NOTÆ.

Potentatus. Rarius verbum; nec tamen ideo minus Latinum. Cæsar Bell. Gallic., lib. 1, cap. 31: *Hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contendere.* Et Livius, l. vi, c. 38: *Æmulo potentatus inimicus.* *Parum est velle.* Eleganter exprimit illa Ovidii l. iii, de Ponto 1, 35:

Velle parum est; cupias, ut re potiaris, oportet.

Adde not. ad Lact. vi, c. 15: *præstabilius bonum cupere, quam velle.* BUN.

Quamlibet concitate ierit. 4 Reg. vet., 4 Colb. et 7 edd. *licet quam concitate ierit.*

Per confragosa. Supra cap. 7 et 3, *viam confragosam.* Id est, *asperam.*

Sic currus ille vitæ. Ita meliores mss. Vide supra currui; et hic, *equis pernicious ducitur.* Alii, *cursor.*

Animæ conservatione. Mss. 2 Colb. et edit. Rom. 1740, *conversatione.*

Est enim frugalitas, etc. Sunt qui σωφροσύνη græce dictam putant: quam tamen Cicero tum temperantiam, tum moderationem solet appellare, nonnunquam etiam modestiam. Certe frugalitatis apud Lactantium definitio congruit cum ea, qua Græci τὴν σωφροσύνην definiunt. BETUL.

Prætentis. Sic restitui ex 4 editis et mss. 8 Reg., 3 Colbert. aliisque plurimis. Quod verbum est Plauto usitatum in Prologo Amphitr. v, 29. Scripti 7 rec. cum pluribus editis habent *peritentis.*

Rursus. Mss. 2 Reg. rec. Brun. et ed. Betul., *prorsus.* *Qui et bene meritis.* Sic lego cum mss. 10 Reg., 2 Bonon., 5 Colbert. aliisque pluribus, et cum 7 editis. Scripti Cauc., Pen., Jun., Lips., Pal., 1 Colb. et 8 vulgati interponunt *cibum*: quæ vox addita videtur.

Perductores. Ita restitui ex mss. 10 Reg., 5 Colb., 2 Clarom., Brun. et 11 editis. In 2 Colb. et in quibusdam excusis est *productores.* Vox *perductores* extat apud Ciceronem iii in Verrem de Præf. urb. cap. 12: *Lenonum, aleatorum, perductorum nulla mentio fiat.* Ubi Asconius Pedianus: *Lenones sunt scortorum; perductores etiam invitarum personarum, et in quibus supra exercita legibus vindicantur.* Tertullianus, Apolog. cap. 45: *Lenones, perductores, aquarioli.* Ex WALCH.

Ad immobilem stuporem. Ven. 1471, et Rost. *ad mobilem stuporem, perperam.* Vid. infra. *Stupor immobilis*: est idem, qui de Ira, c. 17, *Stupor insensibilis*, ubi paulo ante dixit: *Deum faciunt immobilem*, id est, insensibilem. BUN.

Animum perturbationibus liberare. Ita mss. omnes. In cunctis fere editis legitur, *a perturbationibus.*

Sicut aqua, etc. Similitudines satis probabiles. Plin. lib. xxxi, cap. 5. Quæritur inter medicos, cuius generis aquæ sint utilissimæ. Stagnantes pigrasque merito damnant, utiliores quæ profluunt existimantes. Et Varro de Re rustica aquam vivam cæteris præfert, lib. 1, cap. 4 BETUL.

tatio ipsa nihil aliud sit, quam mentis agitatio. Denique qui hanc immobilitatem animi asserunt, privare animum vita volunt: quia vita actuosa est, mors quieta. Quædam etiam recte pro virtutibus habent: sed earum modum non tenent.

Virtus est constantia: non ut inferentibus injuriam resistamus, his enim cedendum est: quod cur fieri debeat, mox docebo: sed ut jubentibus facere nos contra Dei legem contraque justitiam, nullis minis, aut suppliciis terreamur, quominus Dei jussionem hominis jussioni præferamus. Item virtus est, mortem contemnere: non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi et maximi sæpe fecerunt; quod est scelerratum ac nefarium: sed ut coacti Deum relinquere, ac fidem prodere, mortem suscipere malimus, libertatemque defendamus adversus impotentium stultam vecordemque violentiam, et omnes sæculi minas atque terrores fortitudine animi provocemus. Sic ea, quæ alii timent, excelsa et insuperabili mente dolorem mortemque calcamus. Hæc est virtus, hæc vera constantia, in hoc tuenda et conservanda solo, ut nullus nos terror, nulla vis a Deo possit avertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est: « Nemo, inquit, justus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet. » Item Senecæ in libris moralis Philosophiæ dicentis: « Hic est ille homo honestus, non apice, purpurave, non lictorum insignis ministerio, sed nulla re minor, qui cum mortem in vicinia videt, non sic perturbatur, tanquam rem novam viderit; qui, sive toto corpore tormenta patiendæ sunt, sive flamma ore rapienda est, sive extendendæ per patibulum manus, non quærit quid patiat, sed quam bene. » Qui autem Deum colit, hæc patitur, nec timet. Ergo justus est. His rebus

A efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactissimos limites nosse aut tenere possit omnino, quisquis est a Religione Dei singularis alienus.

CAPUT XVIII.

De quibusdam Dei mandatis et patientia.

Sed omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, idque ipsum pro summa scientia præferunt; aut qui non perspiciunt etiam quæ sciunt; aut qui, quoniam se putant scire quæ nesciunt, inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo (ut ad propositum revertamur) quibus solis a Deo veritas revelata, et cœlitus missa sapientia est, faciamus quæ jubet illuminator noster Deus: sustineamus invicem, et labores hujus vitæ mutuis adjumentis perferamus: nec tamen, si quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. Monet enim Deus, operatorem justitiæ non oportere esse jactantem; ne non tam mandatis cœlestibus obsequendi, quam studio placendi, humanitatis officio functus esse videatur; habeatque jam pretium gloriæ, quod captavit; nec præmium cœlestis illius ac divinæ mercedis accipiat. Cætera, quæ observare cultor Dei debet, facilia sunt, illis virtutibus comprehensis; ut non mentiatur unquam decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas, eum, qui veritati studeat, in aliqua re esse fallacem; atque ab ipsa, quam sequitur, veritate discedere. In hæc justitiæ virtutumque omnium via, nullus mendacior locus est. Itaque viator ille verus ac justus non dicet illud Lucilianum:

Homini amico ac familiari non est mentiri meum,

C sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum; nec aliquando committet, ut lingua, interpretis animi, a sensu et cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit, non accipiet usuram,

VARIORUM NOTÆ.

Mentis agitatio. Mens, ut ait Thales, est substantia quæ semper, et ex se ipsa movetur; id est Deo motus principium dante.

Immobilitatem animi. Mss. Cant. et 5 cdd. vet. immutabilitatem.

Et omnes. ms. Cant. et 9 edit. ut: quæ particula mox præcessit.

Hæc vera constantia. Mss. 2 Reg. rec. Jun., 2 Colbert. Brun., *Hæc est vera constantia.*

Ciceronis, etc. Ab auctoritate. Eodem modo idem Cicero in in Offic. cap. 8, ait *detrudere alteri sui commodi causa magis esse contra naturam, quam mortem, quam dolorem, quam cætera.* Senecæ nullus liber hoc titulo extat: perit procul dubio.

Flamma ore rapienda est. Sic ferunt edd. Rom. 1470, et Cellar. cunctique mss. præter 1 Reg. in quo, sicut in multis editis, legitur *recipienda est.*

Hæc patitur. Pierr., Parrh., Ald., Cr. l., Gymn.: *Nec patitur,* perperam. Rectius mss. et Rost., Ven. 1471, 97, Paris., Fasit. Gryph., reliqui, *Hæc patitur.* Reimm. *Hoc patitur.* Bun.

Ergo justus est. Ex mss. vetustissimo Regio-Put., 5 al. Reg., 4 Colb. aliisque 5 et edit. 3 addidi est, quod necessarium videtur.

Nihil sciunt. Academicos intelligit.

Pro summa scientia. Redolent hæc stylum Lactantii; ita enim de Ira, cap. 4: *Ut id ipsum, pro summa doctrina prosteretur, quod nihil scire didicisset. Pro summa scientia,* idem est ac, *tanquam summam scien-*

tiam, quod nostro solemne e. g., lib. III, cap. 3: *Sapientiam pro summa stultitia computat.* Bun.

Præferunt. Ita restitui ex mss. antiquissimis 2 Bon., Cauc., 8 Reg., 5 Colb., 3 Lips. et 8 aliis. Scripti 2 Reg. rec. ac editi 12. *præ se ferunt:* quod idem valet.

Perspiciunt. Mss. 2 Reg. rec. *prospiciunt.* 2 Bonon., 3 Reg., Jun., Tax., 1 Colb., 2 Clarom. et 4 edit., *percipiunt.*

Comprehensis; ut, Non mentiatur. Ita distinxi. Ut enim h. l. idem est quod *exempli gratia,* si genuinum est. Bun.

Nullus mendacior locus est. Apage itaque officiosum mendacium homine Christiano indignum. Vide Augustinum, lib. de Mendacio, et contra Mendacium; nec non Jonam Aurelianensem episcopum, lib. II de Institutione laicali, cap. 27.

Accipiet. Buneman. legit *Accipiat,* suamque sic confirmat lectionem: — « *Legendum,* inquit Heumannus, *accipiet,* quia præcessit, *dicet, existimabit, committet.* At nihil mutandum: ea, quæ cultori Dei dicit observanda, effert in præsentis conjunctivi; quæ cum illustrat, variat in temporibus. Præcepta talia sunt: *Non mentiatur,* supra: *Non accipiat usuram,* inf. *Munus non accipiat a paupere,* ibid. *Male dicenſi benedicto respondeat,* ibid. *Caveat ne... inimicum faciat,* ibid. *Innocentiam... custodiat,* etc. Bun. — *Pecuniam si quam crediderit, non accipiet usuram.* Sic lego cum mss. 9 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 2. Bonon., 5 Colb., Jun., multisque aliis. Eodem

ut et beneficium sit incolume, quod succurrit necessitati, et abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officii debet suo esse contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parere, ut bonum faciat; plus autem accipere, quam dederit, injustum est. Quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate prædetur.

At justus nunquam prætermittit quominus aliquid misericorditer faciat; nec inquinabit se hujusmodi quæstu: sed efficiet, ut sine ullo suo damno, id ipsum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat a paupere; ut si quid ipse præstiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratitum. Maledicenti benedicto respondeat: nunquam ipse maledicat; ne verbum malum procedat ex ore hominis, qui colit Verbum bonum. Quin etiam caveat diligenter, ne quando inimicum sua culpa faciat; et si quis extiterit tam protervus, qui bono et justo faciat injuriam, clementer ac moderate ferat, et ultionem suam sibi non assumat, sed iudicii Deo reservet. Innocentiam semper et ubique custodiat. Quod præceptum non ad hoc tantum valet, ut ipse injuriam non inferat: sed ut illatam sibi non vindicet. Sedet enim maximus et æquissimus iudex, speculator ac testis omnium. Hunc homini præferat; hunc malitiam de causa sua pronuntiare, cuius sententiam nemo effugere potest, nec defensione cuiusquam, nec gratia. Ita sit, ut homo justus contemptui sit omnibus; et

quia putabitur semetipsum defendere non posse, habebitur pro segni et inerte. Qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus iudicatur: hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille tametsi prodesse pluribus possit, illum tamen suspiciunt, qui nocere, quam qui prodesse possit. Sed justum pravitas hominum depravare non poterit, quominus Deo studeat obtemperare; malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis Officialibus: « At vero si quis voluerit, inquit, animi sui complicitam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. »

O quam simplicem veramque sententiam duorum verborum adjectione corrumpit! Quid enim opus fuerat adungere, nisi lacessitus injuria? ut vitium bono viro quasi caudam turpissimam apponeret; patientiæque, quæ omnium virtutum maxima est, faceret expertem. Nociturum esse dixit bonum virum, si fuerit lacessitus: jam ex hoc ipso boni viri nomen amittat necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est, referre injuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnae contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati opposita impatientia magnas sæpe concitat tempestates? Quod si patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homine dignius inveniri potest, improbitati opposueris, extinguetur protinus, tanquam igni aquam superfu-

VARIORUM NOTÆ.

loquendi modo usum fuisse Lactantium aliosque auctores puto me vidisse, saltem in Vulgata Psalm. cxvii, v. 22: *Lapidem quem reprobaverunt ædificantes, hic factus est in caput anguli*; et Joan. xiv, 24: *Sermonem quem audistis, non est meus, sed ejus qui misit me Patris*. In 1 Reg. rec. et 3 aliis est *pecuniæ*; in Ultr. et Brun., *pecuniæque*. In Goth. et Lips. *pecuniam si qui crediderit: si qui, est pro si quis ut in mss. Ciceronis sæpe legitur. Scripti 11 habent accipiat. Sed mox præcessit dicet, existimabit, committet; et sequitur, prætermittet, inquinabit, efficiet. Quoad usuram ex hoc loco et lib. 1, cap. 15, a Gallico intellectam, consule si lubet librum gallice Parisiensi editum an. 1677, cui titulus est: Défense des sentiments de Lactance sur le sujet de l'Usure. Vide et Leviticus capite xxv, Deuteronom. xxiii, Psalm. iv, et Ezechiel. cap. xviii.*

Quod succurrit. Sic restitui ex omnibus mss. et quampulurimis editis. Vulgati 5 habent, *succurrat*.

Accipiat. Ita complures mss. et 9 editi, et sequentia illud postulant. Scripti Cauc., Jun., 1 Colb. et 6 impressi ferunt *accipiet*. De muneribus non suscipiendis lege Exod. xxiii, Proverb. xv, Deuteronom. xvi, Luc. vi, ad Romanos xv.

Respondeat. Vide Maith. v, Lucæ vi, et ad Roman. xii. *Ne verbum malum.* Ita cum omnibus mss. edit. vet. Rom. et Cellar. Cæteri vulgati, *nec*.

Qui colit Verbum bonum. Id est, Jesum Dei Filium, qui est Verbum Patris.

Et ultionem suam sibi non assumat. Pronomen suam, quod abest a mss. 1 Bon. antiq. et 4 editis, addidi ex cæteris.

Judici Deo reservet. Sic lego cum 2 Reg. antiquissimis, quod præstantius est, quam *iudicio Dei reservet*, in cæteris tam mss. quam editis, præter 1 Bonon. antiq. et 5 edit. in quibus est *servet*. De non ulciscendo, vide Deuteronom. cap. xxxii, et ad Hebræos cap. x, Roman. xii.

C Speculator ac testis omnium. Sequitur Minucium cap. 32: *Quanto magis Deus auctor omnium ac speculator omnium, a quo nullum potest esse secretum, etc.* Plura talia Lact. l. ii, c. 16; l. vi, c. 24: *Scit ille omnia... putemus... desuper spectari ab eo qui et iudex, et testis ipse futurus est, etc.* De Ira c. 8. Bux.

Pro segni et inerte. Ita ferunt mss. Regio-Put., 4 al. Reg., 5 Colbert., 5 Lips. alique, et sic infra. In 3 Reg., 1 Colb. et 16 excusis est *inerte*.

Tametsi prodesse pluribus possit. Sic reposui ex omnibus prope mss. et editis Cellar. et Walch. expunctis omnibus vel, quæ non extant nisi in margine unius ms. Colb. et in 10 editis. *Pluribus* vero deest etiam in 4 Reg. quorum unus est antiquissimus, in 1 Colb. et Brun.

Officialibus. Mss. duo rec. et 15 impressi addunt *libris*, quæ vox deest in cæteris; neque necessaria est, siquidem supra ante finem capituli 17, præcessit sententia Ciceronis, petita ex secundo libro de Officialibus.

Nisi lacessitus injuria. Post hæc verba sequitur hæc sententia in mss. Lat. *Ubi male adjecti Tullius, non lacessitus injuria.*

Caudam turpissimam. Forte nonnulli præ castitate noluerunt *caudam* nominare, ut Lact. l. i, cap. 17, et Epit., c. 9; *Semen* in mss. omiserunt. Reliqui et Fasil., Gryph. legunt recte *caudam*. Bux.

Quod si patientiam. Sic emendavi ex omnibus mss. et pluribus editis: in nonnullis est, *sapientiam*. Certa emendatio. Vide præced. et seqq.

Tanquam. Mss. 1 Reg. rec. et 1 Colb. novemque edit. perperam addunt *si*, quod a cæteris abest, et merito. Infra cap. 19 initio, *tanquam nemo possit adversus hostes fortiter dimicare.* — *Tanquam igni.* Cicero quoque improbitatem eum incendio comparat l. i, in Verrem c. 58: *Communi præsidio talis improbitas tanquam aliquod incendium restinguenda est.*

BUNEMAN.

deris. Sin autem provocatrix illa improbitas impatientiam sibi comparem nacta est, tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiæ ratio est, quam sapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, hæc sola efficit: quæ si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid igitur bono viro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam iræ fræna permittere; quæ illum non modo boni, sed etiam hominis appellatione dispoliet? Siquidem nocere alteri, ut ipse verissime ait, non est secundum hominis naturam. Nam et pecudes si lacessas, aut calce aut cornu repugnant; et serpentes ac feræ, nisi persequaris ut occidas, negotium non exhibent; et (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque et insipientes, si quando accipiunt injuriam, cæco et irrationabili furore ducuntur, et iis, qui sibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus vir a malis et insipientibus differt; nisi quod habet invictam patientiam, qua stulti carent; nisi quod regere se ac mitigare iram suam novit, quam illi, quia virtute indigent, refrænare non possunt? Sed videlicet hæc illum res fefellit, quod cum de virtute loqueretur, in quacumque contentione vinceret, putavit esse virtutis; nec videre ullo modo potuit hominem dolori et iræ succumbentem, et iis affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, et ruentem quacumque improbitas provocarit, virtutis officium non tenere. Qui enim referre injuriam nititur, eum ipsum, a quo læsus est, gestit imitari. Ita qui molum imitatur, bonus esse nullo pacto potest.

Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono et sapienti viro, innocentiam patientiamque detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam (sicut Sal-

lustius ab Appio dictum refert) exercuit, voluit quoque hominem canino modo vivere, ut remordeat lacessitus. Quæ retributio contumeliæ quam perniciosasit et quas edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipsius præceptoris tristissimo casu; qui dum his philosophorum præceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? Quod si lacessitus injuria patientiam tenuisset; si dissimulare, si ferre contumeliam boni viri esse didicisset; nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas, impatientia, et levitas, et insania profudisset: nunquam capite suo rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset; nec rempublicam funditus proscriptione illa dēlesset. Sapientis ergo ac boni viri non est velle certare, ac se periculo committere: quoniam et vincere non est in nostra potestate, et est anceps omne certamen: sed est sapientis atque optimi viri, non adversarium velle tollere; quod fieri sine scelere ac periculo non potest: sed certamen ipsum, quod fieri et utiliter, et juste potest. Summa igitur virtus habenda patientia est: quam ut caperet homo justus, voluit illum Deus (ut supra dictum est) pro inerte contemni. Nisi enim contumeliis fuerit affectus, quantum habeat fortitudinis in seipso cohibendo, ignorabitur. Si autem lacessitus injuria lædentem persequi cœperit, victus est. Si vero motum illum ratione compresserit, hic plane imperat sibi; hic regere se potest. Quæ sustentatio sui, recte patientia nominatur: quæ una virtus omnibus est opposita vitii et affectibus. Hæc perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem suam revocat: hæc mitigat, hæc hominem sibi reddit.

Ergo quoniam naturæ repugnare impossibile est et inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen, quam commotio illa prosiliat ad nocendum, quoad fieri potest, maturius sopiatur. Præcepit Deus

VARIORUM NOTÆ.

Comparem. Improbitas et impatientia hic ut par gladiatorum componuntur. Vid. l. vi, c. 20 et de Opif. c. 19, in notis: *Nisi fuerit compar aliquis.*

BUNEMAN.

Quid igitur. Mss. 5 rec. et 20 edit. *Quid ergo.* 4 Bonon. antiq. Cauc., 1 Colb., pro igitur, habent enim, quod mox præcessit. Cæteri maximo numero ut in textu.

Quod cum de virtute. Reposui quod ex cunctis fere mss. In 3 rec. et in editis legitur quia.

Loqueretur. Sic restitui ex mss. 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimis, 2 al. Reg. rec. quorum unus est optimæ notæ, Lips., Pal., 1 Colbert. Marm. a prima manu. Scripti 8 et 10, editi habent quæreretur; 11 mss. rec. et 7 vulgati, quæritur.

Et ruentem quacumque improbitas provocarit. Ita mss. ferme omnes. Brun. provocaverit. Subaudiendum parte, quod ex glossa forsan. mss. 2 Reg. rec. Cantabrig. et edit. 3 vet. Rom. receperunt, quacumque in parte, referentes, et 1 Colb. in marg. In vulgatis 8 est quacumque in partem. Explicia (inquit Walchius) et per etiam; sensus carebit obscuritate.

Caninam... facundiam. Plures ad hoc Appii dictum provocant de quo uberius Wasse ad Sallust. Frag. l. vi, c. 11, p. 88. Omnes prætermiserunt locum Hieronymi Lactantiano proximum in epist. ad Rusticum Mon. f. 47: *Procedunt in publicum, ut caninam exercent facundiam.* Isidorus, l. iii de Summo Bono, c. 60: *Antiqui forensem eloquentiam caninam facun-*

diam nuncupabant, eo quod caudicis in certaminibus cœssarum omissis quæ agunt, veluti canes alterutrum se latrant, jurgiaque causarum ad injurias suas commutant. BUN.

Refert. Apud Nonium in Rabula. Quintilian., l. xii, cap. 9.

Canino modo. Mss. 3 rec. canino more.

Petetur exemplum. Mss. 3 rec. et 5 edd. *Peteretur. Præceptoris.* In 1 Reg. et in editis est doctoris, id est, Ciceronis ipsius morte.

Quod si lacessitus. Mss. Jun. et 5 edd. *Qui.*

Orationes alieno titulo inscriptas. Philippicarum, quas ad imitationem Demosthenis hoc modo inseripsit. Historiam lege apud Plut. in Vita Cicer. et Antonii: apud Appianum lib. iv Bellorum Civilium. Vix potest excusari Cicero, qui illatam sibi ab Antonio pottius, quam publicam injuriam tam acriter vindicavit.

Quam ut caperet homo justus. Ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon., 2 Reg. aliisque 18 ac 7 vet. editis: id est, quam ut posset continere homo justus. Scripti 10 totidemque vulgati legunt, qua ut non cayeret homo justus.

Victus est. 1 Clarom. *victus erit;* Jun. *virtus non est;* 4 Bonon. antiquior, *virtus nulla est.* Cæteri ut in textu.

Imperat sibi. 1 Reg. rec. et 12 editi addunt conjunctionem et, quam respiciunt cæteri ut superfluum. Idem in fine, cap. 19, *hic patiens, hic fortis, hic justus est.*

non occidere Solem super iram nostram, ne furoris nostri testis abscedat. Denique Marcus Tullius contra suum præceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit. « Spero, inquit, Cæsar, qui oblivisci nihil soles, nisi injurias. » Quod si hoc ille faciebat, homo non a cælesti tantum, sed a publica quoque civilique justitia remotissimus; quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis velut candidati sumus?

CAPUT XIX.

De affectibus eorumque usu, atque de tribus furiis.

Stoicis, cum affectus ex homine, tanquam morbos, conantur evellere, Peripatetici se opponunt; eosque non modo retinent, sed etiam defendunt; nihilque in homine esse dicunt, quod non magna ratione ac providentia sit innatum. Recte id quidem, si singularum rerum veros terminos scirent. Itaque hanc ipsam iram, cotem dicunt esse virtutis, tanquam nemo possit adversus hostes fortiter dimicare, nisi fuerit ira concitatus. Quo plane ostendunt, nec quid sit virtus scire se, nec cur homini tribuerit iram Deus. Quæ si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine? quid similis feris belluis existimandum est, quam id animal, quod ad communionem et innocentiam Deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in om-

nia facinora præcipites agant; ira, cupiditas, libido. Propterea poete tres Furias esse dixerunt, quæ mentes hominum exagitent: ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates. Sed his omnibus Deus certos limites statuit: quos si transcenderint, majoresque esse cœperint, necesse est naturam suam depravent, et in morbos ac vitia vertantur. Qui autem sint isti limites, non est magni laboris ostendere.

Cupiditas ad ea comparanda nobis data est, quæ sunt ad vitam necessaria; libido, ad sobolem propagandam; iræ affectus, ad coercenda peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est, ut arctiore disciplina minor ætas ad probitatem justitiamque formetur: quæ nisi metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quæ ad omne flagitium et facinus evadet. Itaque ut ira uti adversus minores et justum est, et necessarium: sic et adversus pares et perniciosum est, et impium. Impium, quod violatur humanitas; perniciosum, quod, illis repugnantibus, aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem quam dixi esse rationem, cur homini sit iræ affectus datus, ex ipsius Dei præceptis intelligi potest, qui jubet uti maledicis et laudentibus non irascamur; manus autem nostras supra minores semper habeamus; hoc est, ut peccantes eos assiduis verberibus corrigamus; ne amore inutili et indulgentia nimia educantur ad malum, et ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti et

VARIORUM NOTÆ.

Immortalitatis velut candidati sumus. Sic emendavi ex 12 mss. et 4 editis. Ita legunt veteres editiones xv sæculi, quod etiam probat Thomasius ex veter. mss. Gallæus in editione sua rescripsit, *immortalitatis velamine candidati*; et sic habent mss. 2 Reg. rec., 1 Colb. a secunda manu, Jun. et Cantabrig. ac nonnulli recentiores editi. In mss. 1 Colb., Nav., Marm. et Victor., *immortalitatis velo candidati*. At optimi et antiqui codices mss. 4 Reg., 1 Bon., Tax., Cauc., Pal., Brun., Emmanuel., 1 Colbert. a prima manu, ed. Betul., Is., Spark., Walch., *immortalitatis velut candidati sumus*. Recte; faventibus mss. 5 Reg., Gat., Tornes., 1 Sorbon., 2 Clarom., Cott., Bodl. qui habent *immortalitate velut candidati sumus*; 1 Bon. antiq. *immortalitate candidati sumus*. Et profecto *candidatos immortalitatis* dixit Lactantius eodem sensu, quo Cyprianus *virgines integritatis et pudoris candidatas*, quo Tertullianus profligatæ conscientie homines *candidatos diaboli* vocat, sumpta a Romanorum more similitudine. apud quos alba toga indui procedebant, qui magistratus officium ambiebant, et sic indui ad comitia veniebant, et in colle considebant, ut ab omnibus possent videri. Candidatos igitur immortalitatis appellat Christianos; quemadmodum candidati consulatus vel præturæ dicebantur, ii qui consulatum vel præturam petebant. Hoc cum non intelligerent scribæ quidam amanuenses, ex illa vocula *velut*, fecerunt *velamine*, quod plane ineptum est, juxta Thomasium.

Stoicis. Veteres editiones xv sæculi habent *Stoici*.

Recte id quidem. Ita mss. et edd. Francius mallet, *Recte ii quidem*. Verum in hoc capite improbat Lactantius Peripateticorum doctrinam, qui affectus in homine tanquam necessarios esse contendebant. Lactantii doctrina toto in hoc capite apprime congruit cum catholica veritate.

Cotem dicunt esse virtutis. Hæc lectio est manuscriptorum 1 Regio-Put., 4 Colb., Jun., Ultr., Nav., Vict., Marm., 2 Lips., Em., Brun. et codicis quo

usus est Janus Guilielmi et 4 editorum. Et recte. Haud dubie enim auctor noster expressit illud Ciceronis Academic. Quæst. lib. iv. cap. 44: *Iracundiam fortitudinis quasi cotem esse dicebant*, quæ veteris Academicæ sectatores. 1 Reg. antiq., 2 Colbert., 1 Sorb., Gat., Cant., ed. 2 vet., Rom., Veneta 1490, Fasit., Thys. legunt *comitem*. Longius abeunt Ald., Parrhas. et 9 al. edit., *fomitum* preferentes.

Quæ si nobis ideo data est. Reprehendit causam finalem, quæ novam gignit questionem, utrum Christiano bella gerere liceat: quam suspensam in medio brevitatis causa relinquimus; homo enim animal est paci natum. Videtur autem Lactantius hic ea reprehendere, quæ sunt apud Aristotelem in iii Moralium, cap. 7. BETULEIUS.

Agant. Sic reposui ex antiq. mss. Regio-Put., Cauc., Jun. aliisque septem, ac 5 editis vet. In 12 scriptis et 14 vulgatis est *agunt*; in 1 Brun. *faciunt*.

Dixerunt. Orph. in hymn. Eumenid., Virgil. lib. xii Æn.

Exagitent. Ita restitutum ex cunctis ferme mss. et editis, ut supra *agant*. Sic etiam editiones sæculi decimi quinti. Mss. 2 Reg. rec., 2 Colb., 1 Clarom. cum 5 excusis *exagitant*; alter Clarom. *agitant*.

Libido, ad sobolem propagandam. De ira c. 18: *Libidinem producendæ sobolis gratia dedit*. Epit. c. 61: *Libidinis affectus ad procreandos liberos insitus et innatus est*: inde cognosceas copiam. Isæus legit, *libido ad sobolem procreandam*. Non male quidem; nam ita dixit I. vii. c. 5: *Procreare sobolem*: at libri omnes, *ad sobolem propagandam*; ut noster dixit, I. i. c. 8. Bux. *Id est*. Restitui ex omnibus mss. et 8 editis.

Maledicis. Matth. ix. Sic emendavi ex antiquissimis mss. Regio-Put., Cauc. et 16 aliis, ac 9 editis, cum antea esset *maledictis*, mendose, in 8 scriptis rec. et 15 impressis. In 1 Bonon. et 3 Reg. pro *maledicis* est *inimicis*; idque dictum est juxta Christi Domini præceptum de inimicis diligendis.

sent? Quis dubitet, quin impios sit, qui alienæ misericordiæ locum tribuit? qui etiamsi contingat ei, quod voluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum, vel ad servitum, vel ad lupanar. Quæ autem possint, vel soleant accidere in utroque sexu per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius OEdipodis declarat exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quam necare. At enim parricidæ facultatum angustias conqueruntur; nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendunt: quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie Deus ex divitibus pauperes, et ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus Dei opera corumpat.

VARIORUM NOTÆ.

locum pag. 750.— *Viscera sua.* H. I. infantes, liberos tantum. Alibi enim etiam parentes et amici ita dicti, nobis cari, pro visceribus, uti ostendit Pitiscus ad Curt. l. iv, c. 14. BUN.

Num possunt... strangulassent? Num cum interrogatione, velut acrius et validius, reposui ex mss. veterissimis 2 Reg., 1 Bonon. aliisque 12, nisi quod in 4 Reg. et 2 aliis est, *Num possint*; in 4 Colb., *extrangulassent*.

Alienæ misericordiæ. Rost. *alieni misericordiæ.* At illa solemnia in hac re verba. Tertull. l. 1 Nation. 16: *Qui infantes alienæ misericordiæ exponitis.* Minuc. Fel. c. 50: *Domi natos frequenter alienæ misericordiæ exponitis.* BUN.

Qui alienæ misericordiæ locum tribuit. Expunxi non ex mss. 2 antiquissimis Reg. aliisque 9 qui negationem respiciunt; nec illa admitti debet: alioquin perverteretur auctoris nostri sententia. Sequitur enim, *Si contingat ei, quod voluit, ut alatur.* Hæc vero aliena est misericordia.— *Locum tribuit.* Lips. 2, 5, Reimm. et omnes antè Cellarium editiones perperam, *locum non tribuit.* At exponere erat certo respectu alienæ misericordiæ locum tribuere; unde Paulus, l. iv D. de agnosc. et aliendis lib. scite dicit: *Necare videtur non tantum is, qui partum prælocat (Lact. elidit, oblidit) sed et is, qui publicis locis, misericordiæ causa, exponit, quam ipse non habet.* BUN.

Ad servitum. Si sit masculus.

Ad lupanar. Si sit femella.

OEdipodis. Qui Latium patrem, a quo infans fuerat expositus, cum adolevisset, imprudens interfecit, et matrem Jocastam uxorem duxit.— *OEdipodis.* hystoria tragica est, celebrata ab ipso Sophocle, in ea fabula quæ OEdipi sive Tyranni nomine inscripta est; a Seneca in Thebaide et OEdipo; a Statio in ii et xii Thebaidos. Scribitur etiam ab Hygino fabul. 67.

BETUL.

Duplici scelere confusum. Imo quadruplici; nam patris interfecit, matris maritus, suus proinde vitricus, et filiorum frater. Oros. lib. 1, c. 12. Vide Platonem lib. viii de Legibus, et Plutarchum de Coriositate.

In potestate. Addidi ex omnibus mss. et cunctis fere editis.

Pauperiem. Editi xv sæculo, *Paupertatem.*

Nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor. Non licet justo interesse homicidio hominis; adeo abhorret Ecclesia a cruore, de qua re vide Minucium Felicem in Octavio jam supra laudatum col. 707, not. *Et participes.*

Sanguis... præstat. Id est, cædes fit populo ad eum oblectandum. Lact. l. v, cap. 5, fin.: *Gloriam ex sanguine comparare.* BUN.

Ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor: siquidem populo sanguis ille præstat. In scenis quoque nescio an sit corruptela vitiosior. Nam et comicæ fabulæ de stupris virginum loquuntur, aut amoribus meretricum; et quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerunt, eo magis sententiarum elegantia persuadent, et facilius in hærent audientium memoriæ versus numerosi et ornati. Item tragicæ historiæ subjiciunt oculis parricidia, et incesta regum malorum, et cothurnata scelera demonstrant. Histrionum quoque impudentissimi motus quid aliud, nisi libidines et docent, et instigant? quorum enervata corpora, et in muliebrem incestum habitumque mollita, impudicas fœminas inhonestis gestibus mentiuntur. Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam? qui docent

Nescio an sit. *Nescio an, haud scio an, dubito an,* speciem dubitationis, sed plerumque significationem affirmandi habent..... Interdum tamen simpliciter significatione dubitandi dicuntur. Prius hic obtinere credo. Hinc Epit. cap. 63: *Quid scena? Num sanctor?* Cicero, lib. ii de Nat. deor., c. 4: *Vir sapientissimus, atque haud scio, an omnium præstantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit,* etc. Val. Max. lib. ii, cap. 9: *Hoc crimen nescio an superiore majus.* Lib. iv, c. vi: *Sed nescio an hoc fortius.* BUN.

In scenis nescio an sit corruptela vitiosior. Idem Lactantius infra: *Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam, qui docent adulteria dum fingunt.* Ludas scenicos et turpes, et quæcumque spectacula Ecclesiasticis viris omnibusque Christianis interdicta semper fuisse, testantur Patres et Concilia. Ludicenum can. 54: *Non oportet Sacerdotes aut Clericos quibuscumque spectaculis in scenis interesse.* Item Concil. Taron. iii, can. 7, Carthaginense iii, can. 11, addit, *quandoquidem a speculo et omnes laici prohibeantur. Semper enim Christianis omnibus hoc interdictum est, ut ubi blasphemii sunt, non accedant.* Videndi Tertullianus, lib. de Spectaculis, ubi ea christianis omnibus interdicat: vocat ea diaboli negotium Cyprian., epist. 1; Minutius in Octav.: *in scenis non minor furor, turpitudine prolizior: nunc enim mimus vel exponit adulteria, vel monstrat;* Arnob. p. 172; Augustinus, lib. de Catechizandis rudibus cap. 16, Homil. 21, lib. 1. Homiliar., et lib. ii de Civit. Dei, cap. 8, 9; et Ludovicus Vives in hunc Augustini locum.

Comicæ fabulæ de stupris virginum loquuntur. Tertullianus, lib. de Spectaculis, comœdias et tragœdias vocat, *libidinum et scelerum auctrices cruentas, lascivas, impias et prodigas.*

Aut amoribus meretricum. 2 Reg. et Brun., *amatoribus.*

Cothurnata scelera. Scilicet mimorum, quorum calcei sublevato subere altiores erant, ut Regum et Principum personam agentes, grandioris staturæ apparerent. Itaque Lactantius cothurnata scelera appellat, grandia et elata, quæ a tragœdis exhibebantur. Nourry.

Et docent. Ita scribo cum omnibus mss. præter 5 Reg. rec. in quibus deest conjunctio *et*, ut in excusis.

Fœminas... gestibus mentiuntur. Colum. præf. lib. 1: *Altonii miramur gestus effœminatorum, quod a natura sexum viris denegatum muliebri motu mentiuntur, decipiuntque oculos spectantium.*

Quid de mimis. De his vide caput 20, lib. 1, et Epitom. cap. 6, atque Tertullianum Apologetici cap. 15.

adulteria, dum fingunt, et simulatis erudiant ad vera? Quid juvenes aut virgines faciant, cum hæc ei fieri sine pudore, et spectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utique quid facere possint, et inflammantur libidine, quæ aspectu maxime concitatur; ac se quisque pro sexu in illis imaginibus præfiguratur, probantque illa, dum rident, et adhaerentibus vitiis, corruptiores ad cubacula revertuntur; nec pueri modo, quos præmaturis vitiis imbui non oportet: sed etiam senes, quos peccare jam non decet.

Circensium quoque ludorum ratio quid aliud habet, nisi levitatem, vanitatem, insaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic

impetu corrigitur; ut jam plus spectaculi exhibeant, qui spectandi gratia veniunt, cum exclamare, et efferrî, et exilire cœperint. Vitanda ergo spectacula omnia, non solum ne quid vitiorum pectoribus insidat, quæ sedata et pacifica esse debent: sed ne cujus nos voluptatis consuetudo delinuat, et a Deo atque a bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes, deorum festa sunt; siquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes sunt constituti. Et primitus quidem venationes, quæ vocantur munera, Saturno sunt attributæ; ludi autem scenici Libero; circenses vero Neptuno. Paulatim tamen et cæteris diis idem honos tribui cœpit; singulique ludi nominibus

VARIORUM NOTÆ.

Qui (mimi) docent adulteria, etc. Egregie Val. Max. l. II, c. 6, n. 7 ext.: *Massilia severitatis custos acerrima est, nullum aditum in scenas mimis dando, quorum argumenta majore ex parte stuprorum continent actus, ne talia spectandi consuetudo etiam imitandi licentiam sumat.* Conf. Tertull. de Spectac. c. 17 et Salvian. lib. VI Gubern. D. pag. 108. BUN. — *Docent adulteria, dum fingunt.* Cyprianus, de Gratia ad Donatum p. 6: *Adulterium discitur, dum videtur, et lenocinante ad vitia publicæ auctoritatis malo, quæ pudica fortasse ad spectaculum matrona processerat, de spectaculo revertitur impudica.* Et Minucius Felix, p. 345: *Histrionem amorem dum fingit, infligit.*

Quæ aspectu, etc. Atque nescio qui fiat, quod ne in nostris quidem dramatis quidquam salvum atque sacrum satis sit. Multo siquidem majori applausu excipitur, cum senes Susannam se lavaturam, et jam crura sandalibus induentem speculantur, quam quando ad supplicium accessura pignorum valedicit: cum Judith Holopherni libidinis gestibus blanditur, quam cum cilicio induta preces ad Dominum fundit, cum Sara suam marito ancillam permittit, quam cum de filii sacrificio sollicitus pater ad Deum orat: cum Putiphari conjux Josephum de stupro sollicitat, quam cum Jacob annonæ penuria premitur. Usque adeo sunt oculi rebus vanis, quam seriis spectandis promptiores. BETUL.

Præfiguratur. Conf. Epit., c. 12, pr. Lexica in auctoritate Lactantii subsistunt. Ante eum usi hoc verbo Tertull. Præscr. Hæc. cap. 20, *Præfiguraverat.* Cyprianus, l. II, ep. 3: *Sacramentum præfiguratum... veritas præfigurata imaginis.* BUN.

Præmaturis vitiis. Ita mss. et impressi. Francius legere malebat *præmaturis vitiis*: non male. Sed tamen mox præcessit, *adhaerentibus vitiis.*

Quos peccare jam non decet. Post hæc verba, mss. 2 Reg. rec., Jun., Cant. et 1 Colb. in marg. ac 9 editi addunt, *in talem vitiorum sententiam dilabuntur*: quæ cæteri respuunt. — *Peccare jam.* Id est, amplius. Vid. Passeratium ad Cic. pro Quint. cap. 1: *Mihi est jam sanctum atque sincerum in civitate.* Conf. Vorst., Lat... Neglecta, pag. 230. Lactantius sæpe, e. g., l. III, c. 17: *Est tempus... quo et nos jam non sumus.* L. V, cap. 13: *Ut videatur is jam Christianus non esse.* BUN.

Circensium. Tarquinius Priscus Circum Romæ, qui Maximus dicitur, primus instituit, in quo ludos opulentius instructiusque quam cæteri reges fecit: auctor Livius lib. I: *Fuit autem Circus (ἵππικὰ δῆρα Plutarchus vocat) inter Palatinum et Aventinum montem: de quo vide Pomp. Latum de Antiquitatibus Romæ. Varro de Lingua Lat. IV: Armilæstrum, inquit, ab ambitu lustrali: locus idem Circus Max. dictus, quod circumspectu oculis ædificatus, ibi ludi fiunt, et quod ibi circum metas fertur pompa, et equi currunt. Fuerunt autem metæ 7. Propertius:*

Aut prius infecto deposcit præmia cursu,
Septima quam metam triverit ante rota.

In Indis circensibus nobilissimi juvenes, ut ex Tranquillo manifestum est, quadrigas, bigas, et equos desultores agitabant. Hunc tamen morem non vetustissimum fuisse, vel ex Livio patet. Nam in quarto loco lib. V Decadis, scribens gesta anni D. LXXXIII: Mos erat tum, inquit, nondum hac effusione indacta, bestiis omnium gentium circum complendi varia spectaculorum conquirere genera: nec semel quadrigis, semel desultore misso vix unius horæ tempus utrumque curriculum complebat. Circenses ludi a scriptoribus aliquoties Magni, nonnunquam etiam Romani appellantur; dicti autem circenses, si Servio credimus, vel a circuitu, vel ab ensibus circa quos circumibant.

BETUL.

Insidat. Ita omnes pene mss. et 4 edd. In 2 Reg. est *insidiat*; in 5 Reg., 1 Colbert. et 14 excusis *insideat*. Itidem infra sequenti cap. post initium ex quamplurimis mss.

Et primitus quidem venationes. Non memini me hæc alibi legere, quam apud Alexandrum, qui hæc sua procul dubio ex Lactantio transcripsit: nisi quod Comœdias atque Tragœdias Libero patri sacras fuisse, Donatus in Terentii prolegomenis testatur etiam. Sed in Andriæ commentario, Comœdiam Apollini, Tragœdiam Baccho constitui solitas testatur. Servius in VIII Æneid., Circenses ait Conso, hoc est Neptuno equestri sacros fuisse. Consuum autem dictum, quod consultorum sit deus. Tertullianus quoque sub finem libri de Muliebri habitu testatur, se de secularibus Spectaculis volumen edidisse.

BETUL.

Munera. Munerum appellatio non ad gladiatores tantum, sed et ad ferarum confectores, apud Plin. libro LXXXIV, cap. 3, haud dubie pertinet, imo et apud alios plerosque. Sueton. in Julio cap. 75, et Calig., capite 27, bestiarum, ad munus populi comparatarum alicubi commeminit. Vid. Sen. lib. de Benef. cap. 12.

Circenses vero Neptuno. Paulatim tamen. Sic emendavi ex mss. 6 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 5 Colb., 3 Lips., Em., Brun. et editis Cellar., Walch. In edit. Rom. 1470 bis vero; in 1 Colb. *Circenses vota Neptuno. Paulatim tamen*; corrupte *vota*, pro *vero*. In 4 Reg. rec. et 12 vulgatis, *Circenses Neptuno*.

Singulique ludi, etc. Arnobius lib. VII contra Gentes: *Vos aeris tinnitibus et tiliarum sonis, vos equorum curriculum et theatralibus ludis persuasum habetis deos delectari et affici, irasque aliquando exceptas eorum satisfactione molliri.*

Nominibus. Ita restitui ex mss. 1470. Editi fere omnes nuntiant *Cæteris diis honorem tribuere sectare ludos?* Ex mss. mu qui suam habent denominationibus, veluti Sate Martæ, Apollinares atque Florales a Flora, etc.

eorum consecrati sunt, sicut Sisinius Capito in libris Spectaculorum docet. Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia convenitur, discessit a Dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit.

CAPUT XXI.

De aurium voluptatibus, et sacris Litteris.

Aurium voluptas ex vocum et cantuum suavitate percipitur; quæ scilicet tam vitiosa est, quam oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui scenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrumne luxuriam solus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed jam de spectaculis dictum est. Restat unum, quod est nobis expugnandum; ne capiamur iis, quæ ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ verbis carent, id est aeris et nervorum suaves soni, possunt facile contemni, quia non adhærent, nec scribi possunt. Carmen autem compositum, et oratio cum suavitate decipiens, capit mentes, et quo voluerit impellit. Inde homines litterati cum ad Dei religionem accesserint, si non fuerint ab aliquo perito doctore fundati, minus credunt. Assueti enim dulcibus et politis sive orationibus, sive carminibus, divinarum litterarum simplicem communemque sermonem pro sordido aspènantur. Id enim quærunt, quod sensum

demulceat. Persuadet autem quidquid suave est, et animo penitus, dum delectat, insidit. Num igitur Deus et mentis, et vocis, et linguæ artifex diserte loqui non potest? Imo vero summa providentia carere fuco voluit ea quæ divina sunt, ut omnes intelligerent quæ ipse omnibus loquebatur.

Ergo qui veritati studet, qui non vult se ipse decipere, abjiciat inimicas ac noxias voluptates, quæ animam sibi vinciant, ut corpus cibi dulces: præferantur vera falsis, æterna brevibus, utilia jucundis. Nihil aspectu gratum sit, nisi quod pie, quod juste fieri videas; nihil auditu suave, nisi quod alit animam, melioremque te reddit. Maximeque hic sensus non est ad vitium detorquendus, qui nobis ideo datus est, ut doctrinam Dei percipere possemus. Itaque si voluptas est, audire cantus et carmina, Dei laudes canere et audire jucundum sit. Hæc est voluptas vera, quæ comes et socia virtutis est. Hæc est non caduca et brevis ut illæ quas appetunt, qui corpori, ut pecudes, serviunt; sed perpetua, et sine ulla intermissione delectans. Cujus terminos si quis excesserit, nihilque aliud ex voluptate petierit, nisi ipsam voluptatem; hic mortem meditatur, quia sicut vita perpetua in virtute est, ita mors in voluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis; qui terrena prætulerit, cælestia non habebit.

VARIORUM NOTÆ.

Sisinius Capito. Heumannus putat legendum esse Asinius Capito, cujus doctissimi viri mentionem facit Aulus Gellius lib. v, cap. 20, idemque Festus. Eundem tamen Sisinnium Capitonem vocat S. Hieronymus, Quæst. in Genesim ad cap. x.

Convenitur. Soli mss. antiq. 1 Bon. et 1 Reg. convenit. Intimum. Mss. 8 rec. et ed. Rom. 1470, integrum.

— Sensum intimum. Goth., Ven. 1471, Rost.: sensum integrum. Prius aptius, cujus elegantiam et vim ex Cicerone Gronovius ad Minucii Fel. cap. 1, pag. 4, Intimis sensibus, illustrat. Sic Lact. lib. 1, cap. 20: Quæ sensibus intimis horrere debuerant. BUN.

Inde homines litterati. Quare in præmio tertii, Tullianam sibi optavit eloquentiam: non quod veritas, cujus sermo simplex est, lenocinio verborum indigeat, sed propter eos qui omnem orationem nisi dulce quiddam tinnientem fastidiunt. Verum illic de hoc satis est dictum. BETULEIUS.

Cum ad Dei religionem accesserint. Ex antecedentis capitis 20, fin., ad Dei religionem accedere, idem est quod discedere a deorum cultu, et ad Deum (Dei Religionem) se conferre; aut inversis verbis in Epit. cap. 63, pr.: Relectus profanis ritibus, ad Dei cultum transire; aut ex lib. vii, cap. 22: Deos relinquere, et ad unius se Dei cultum religionemque convertere; aut denique idem quod lib. vii, cap. 11: Cælestem religionem Dei (justitiam) sequi. BUNEMAN.

Si non fuerint ab aliquo periti fundati, minus credunt. Si non fuerint ab aliquo periti fundati, minus credunt. Si non fuerint ab aliquo periti fundati, minus credunt. Si non fuerint ab aliquo periti fundati, minus credunt.

Accesserint, si non fuerint fundati, minus credunt. Heumannus, quousque Pot., 1469

fundati: deest si non fuerint. Mss. Cauc., Jun., 16 alii et 14 editi, accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati; 2 Reg. in aliquo imperito, Ms. Cant. et edd. Thom., Thys. et Gall., accesserint, si non fuerint ab aliquo imperito, etc., omnino male. Quæ omnia cum satis non sint enodata in hac Dom. Joan. Bapt. le Brun annotatione, ea paulo fusius explicanda esse credidimus, ut lectio, quam textus noster repræsentat, melius ac dilucidius confirmetur. Sensus vero hic est, ut dicat Lactantius, homines litteratos et politis litteris imbutos, cum ad religionem accedunt, minus solere credere, quod despiciant simplicitatem sermonis sacrarum Litterarum. Id tamen non eveniet, si accedentes ad veram religionem, habeant doctorem religionis exercitatum in rebus sacris, peritum et litteris imbutum. Vulgaris lectio habebat prius: Inde homines litterati, cum ad Dei religionem accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati minus credunt. Quæ quidem eundem fere sensum repræsentat, ac ille qui in Latina nostro legitur: sed oratio minus elegans, magis obscurior est. Illæ vero voces doctore fundati, quæ sæpe non leguntur in veteris eloquii latinæ sermonis monumentis, videntur tamen in jurisconsultis, qui fundatum in jure dicunt. Fundo igitur idem est ac docere. Sic apud Livium legitur leviter fundatum in.

Insidit. Ita cuncti fere mss. et ed. Rom. 1470. In 2 rec. est insistit; in 1 Coll. et antiq. 1470. et 1471. et 1472. et 1473. et 1474. et 1475. et 1476. et 1477. et 1478. et 1479. et 1480. et 1481. et 1482. et 1483. et 1484. et 1485. et 1486. et 1487. et 1488. et 1489. et 1490. et 1491. et 1492. et 1493. et 1494. et 1495. et 1496. et 1497. et 1498. et 1499. et 1500.

Insidit. Ita cuncti fere mss. et ed. Rom. 1470. In 2 rec. est insistit; in 1 Coll. et antiq. 1470. et 1471. et 1472. et 1473. et 1474. et 1475. et 1476. et 1477. et 1478. et 1479. et 1480. et 1481. et 1482. et 1483. et 1484. et 1485. et 1486. et 1487. et 1488. et 1489. et 1490. et 1491. et 1492. et 1493. et 1494. et 1495. et 1496. et 1497. et 1498. et 1499. et 1500.

CAPUT XXII.

A

CAPUT XXIII.

De saporis et odoris voluptatibus.

Ad voluptates autem saporis et odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinent, nihil est quod a nobis disputetur; nisi forte quis exigit ut dicamus, turpe esse sapienti ac bono, si ventri et gulæ serviat; si unguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat: quæ qui facit, utique insipiens, ineptus, et nihili est, et quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortasse quispiam dixerit: Cur ergo illa facta sunt, nisi ut illis fruamur? Atenim jam sæpe dictum est, virtutem nullam futuram fuisse, nisi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia Deus ad instruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebræ istæ voluptatum arma sunt illius, cujus opus unum est, expugnare virtutem, justitiamque ab hominibus excludere. His blandimentis et suavitatibus tiillat animas. Scit enim quia mortis est fabricatrix voluptas. Nam sicut Deus hominem ad vitam, non nisi per virtutem ac laborem vocat: ita ille ad mortem per delicias ac voluptates; et sicut ad verum bonum per fallacia mala, sic ad verum malum per fallacia bona pervenitur. Cavenda sunt igitur oblectamenta ista, tanquam laquei et plagæ; ne suavitudinum mollitie capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

De tactus voluptate et libidine, atque de matrimonio et continentia.

Venio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, voluptatem: qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut vestibus, sed de sola libidine dicendum mihi puto; quæ maxime coercenda est, quia maxime nocet. Cum excogitasset Deus duorum sexuum rationem, attribuit illis, ut se invicem appeterent, et conjunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiscuit, ut in hos affectus avidissime ruerent, eaque ratione propagari et multiplicari genera possent. Quæ cupiditas et appetentia in homine vehementior et acrior invenitur; vel quia hominum multitudinem voluit esse majorem, vel quoniam virtutem soli homini dedit, ut esset laus et gloria in coercendis voluptatibus, et abstinentia sui. Scit ergo adversarius ille noster, quanta sit vis hujus cupiditatis, quam quidam necessitatem dicere maluerunt; eamque a recto et bono, ad malum et pravum transfert. Illicita enim desideria immittit, ut aliena contaminent, quibus habere propria sine delicto licet. Objicit quippe oculis irritabiles formas, suggeritque fomenta, et vitiiis pabulum subministrat: tum intimis visceribus stimulos omnes conturbat et commovet, et naturalem illum incitat atque inflammat ardorem, donec irretitum hominem implicatumque decipiat. Ac ne quis esset, qui pœnarum metu abstinere alieno, lupanaria

VARIORUM NOTÆ.

nerent supra, voluptas... vitiosa. Verbum vitiant itaque textui integro aptum, quia et de animo et corpore dicitur. BUN.

Ad voluptates. Ad, pro quod attinet, usurpatur. Nihil hic supplendum. Eleganter Veteres, etsi rarius, disputare ad aliquid, disserere ad aliquid. Iterum Lactantius ex Gellio in Epit. cap. 29: Ad ea Chrysippus cum disserteret. BUN.

Nihil est quod a nobis disputetur. Mss. Cauc., Jun. et edit. 7, nihil est aliud quod, etc.

Ventri et gulæ. Hos fugiendos docet Paulus ad Philippenses iii, 19, quorum deus venter est.

Si unguentis oblitus, etc. Arnobius lib. v: Quid compli violaceis coronis? Unguentum olere, et satyris et scenis explosum est, tanquam molle, et virili decoro adversum. Aristoteles in iii Moral. cap. 10, eos ponit in numero τῶν ἀκολάστῶν, qui odoribus et suavis musices concentu supra modum delectantur; intemperantes tamen magis accedere affirmat τὸς τῶν μύρων ὀσμῆς Χαίροντας. Verum Aristoteles reprehensione dignissimus est, quod temperantiam corpori, atque non item animo assignat. Quid quod scriptores ecclesiastici florum odorem, sertorumque usum damnant. Nam Tertullianus in eo libro quem de Corona militis inscripsit, florum in coronis usum execratur. Et in Apologet. cap. 46, probat, christianos nihilominus portionem suam ad vitæ consociationem adferre, etiamsi flores naribus non admoveant, si spectacula nulla spectent. Minucius: Quot caput non coronamus, ignoscite; nec mortuos coronamus, cum beatus non equeat, et miser non gaudeat floribus.

Itaque fecit omnia. 1 Bonon. antiq. Idque fecit omne.

Ab hominibus. Ita restitui ex editis Torn. ac Soubon. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. et 1 Colb., in quibus, velut in impressis, est ab hominibus, vel ex omnibus; 1 Brun. et edit. Betul. ab aliis.

Quia. Est pro quod. Et sic alibi passim Lactantius, alique auctores; ut passim videre est.

Ex tactu voluptatem. Tactus (ἅψη) totius corporis organo utitur, cum reliqui sensus singuli singula sua instrumenta habeant. Atque sic pro portione libido omnium maxima est et suavitate quæ ex coitu capitur (nam cætera totus hic sensus vitio caret), totum corpus hiat. De quo vide Aristot. lib. de Generatione animal. primo, cap. 18. BETUL.

Cupiditas. De qua vide Plinium lib. x, cap. 65.

Ut esset laus. 1 Colb. a prima manu, et edit. Is. in marg.: Forte, ut esset ei laus.

Quam quidam necessitatem. Mihi videtur Hermetem Trismegistum et Apuleium, quem legerat, intellexisse. Apul. in Apolog. p. 327: Nubendi... seu rationem seu necessitatem fato adscribit. BUN.

Objicit, etc. Sic emendavi ex omnibus prope mss. et 12 impressis. Reg. 1 rec. et Goth., Objicit itaque oculis; 1 Bonon. antiq. Objicitque præ oculis. Editi nonnulli, Objicitque oculis, male; mox enim sequitur, suggeritque.

Tum in intimis visceribus. Præpositionem, quam in plurimis libris absorbuit syllaba sequens, addidi ex Reimm., Torn. 1587, 1615.

Lupanaria quoque constituit. Per suos nimirum satellites. Nam in historiis de Caligula et Heliogabalo legimus, quod lupanaria constituerint. Cæterum de lupanariis, lib. i dictum est, cap. 20. Tertul. in Pallio: Aspice lupas popularium libidinum nudinas.

quoque constituit; et pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt, quam quas pati necesse est.

His obscœnitatibus animas, ad sanctitatem genitas, velut in cœni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudicitiam profligavit. Idem etiam mares maribus admiscuit; et nefandos coitus contra naturam contraque institutum Dei machinatus est: sic imbuit homines, et armavit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum iis, qui ætatem imbecillam et præsidio indigentem, libidini suæ depopulandam sædandamque substraverint? Non potest hæc res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quam impios et parricidas, quibus non sufficit sexus a Deo datus, nisi etiam suum profane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos levia, et quasi honesta sunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent! Piget dicere: sed quid his fore credamus, quos non piget facere? et tamen dicendum est, quia fit. De istis loquor, quorum teterrima libido et execrabilis furor ne capiti quidem parcat. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vincit officium linguæ sceleris magnitudo. Cum igitur libido hæc edat opera, et hæc facinora designet, armandi adversus eam virtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frænare non potest, cohibeat eos intra præscriptum legitimi tori, ut et illud, quod avide expetit, consequatur, et tamen in peccatum non incidat. Nam quid sibi homines perditū volunt? Nempe honesta opera voluptas sequitur: si ipsam per se appetunt, justa et legitima frui licet.

Quod si aliqua necessitas prohibebit, tum vero

VARIORUM NOTÆ.

Pudicitiam profligavit. Sic editio Cellarii et Heumannii, et quidem recte, ut sit gradatio, *demersit, extinxit, profligavit.* Alii *flagitavit*, quasi diceret, ardentem ad stupra et flagitia sollicitare, vel de stupro instantius aliquam virginem appellare. Mss. 6 Vaticani, 4 Reg. rec., 4 Lips., 1 Clarom. et Aldus inter emendanda errata suæ editionis habent *flagitavit*; insolens verbum. Marm. et 1 Reg. a secunda manu *profugavit*; 2 Reg. rec. *fugavit*. At non mihi placent variantes istæ lectiones, nec Betuleii nec Isæi correctiones. *Pudicitiam flagitavit*, in multis mss. Et sic Ulpianus de privat. delic., cap. 2, et lege 2 Digest. de priv. delic., § 5, *ancillam alienam flagitare*. Sed hæc satis ad rem facere non videntur. — *Pudicitiam.* Hic perpende illa lib. 1, cap. 20: *Nulla pudicitia, libidinibus effrænatis omnem sexum et omnes corporis partes contaminantibus.* BUN.

Mares maribus admiscuit. 1 Bon. antiq. applicuit. Crimen sodomiticum. Vide Epistol. ad Romanos, c. 1. *Institutum Dei.* Sic restitui ex 14 vet. editis cunctisque mss., exceptis Em. et 1 Clarom., in quibus est *justitiam Dei*, ut in 5 vulgatis.

Nisi etiam suum profane, etc. Ita mss. 2 Bonon., Tax., Pen. In Cauc., Jun. et 8 editis, pro *etiam*, est *et*. Scripti 7 Reg., inter quos sunt duo veterrimi, et 11 alii rec. habent, *nisi etiam suum sexum profane*; 5 rec. totidemque editi, *nisi et suum sexum profane*, perperam repetentes vocem *sexum*, quæ mox præcessit.

Ne capiti quidem parcat. De hoc peccato propter ejus obscœnitatem nihil dicimus. Vide, si potes salva verecundia, quæ refert Suetonius de monstro hominis Tiberio; nam in hac re scelus fuerit eruditum esse.

maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis, quæ attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum, Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui se cœno immerserit, cœno sit oblitus necesse est; et corpus quidem cito ablui potest: mens autem contagione impudici corporis inquinata non potest, nisi et longo tempore, et multis bonis operibus, ab ea quæ inhæserit colluvione purgari. Oportet ergo sibi quemque proponere, duorum sexuum conjunctionem generandi causa datam esse viventibus, eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos Deus, non ut spectemus, voluptatemque capiamus, sed ut videamus propter eos actus, qui pertinent ad vitæ necessitatem, ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa nisi efficiendæ sobolis accepimus. Huic divinæ legi summa devotione parendum est. Sicut omnes, qui se discipulos Dei profitebuntur, ita morati et instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ii animam suam corpori mancipant, ad mortemque condemnant: quia se corpori addixerunt, in quod habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verecundiam, pudorem colat, castitatem conscientia et mente tueatur; nec tantum legibus publicis pareat: sed sit supra omnes leges, qui legem Dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, jam pudebit eum ad deteriora desciscere: modo placeant recta et honesta, quæ melioribus jucundiora sunt quam prava et inhonesta peioribus.

De hoc peccato abunde tractat Hieron. Magius, ut videre est in Thesauro Critic. Gruteri tom. II, p. 1553.

Ex GALLEO.

Consequatur. Restitui ex ed. Torn. Soubron. et omnibus mss. præter 1 Reg. cui est *exequatur*. 2 Reg. rec. et 3 Colb. ac 16 editi, *assequatur*.

Prohibebit. Ms. 1, Reg. *cohibebit*; alii 8 rec. et 6 edd. *prohibet*; 1 Colb. *prohiberet*. Cæteri, ut in textu.

Alienis, quæ. Post *alienis*, multi mss. cunctique fere editi addunt *toris*, quod stare non potest cum relativo *quæ*. 1 Reg. rec. *quos*.—Attamen Buneman. habet *alienis toris* et notam sequentem exhibet in hanc vocem:—*Alienis toris, quæ.* Constanter ita libri; ut dicatur utroque genere *torus, torum, tori, tora*, ut *forus, forum, lectus, lectum.* BUN.

Proponere. Sic emendavi ex edit. Cellar. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. et 1 Clarom. qui ferunt *præponere*, ut 18 editi.

Huic. ms. 1 Bonon. antiq. *Cui*.

Ad mortemque condemnant. Ita restitui ex mss. et omnibus fere editis. 1 Bonon. antiq. solus, et nonnulli typis excusi habent, *mortemque condemnant*.

In quod habet mors potestatem. Reposui quod ex mss. 2 antiquissimis Reg., 1 al. Reg. optimæ notæ, et 2 Brun. In 7 Reg., 6 Colb., 2 Clarom. et 17 edit. legitur *in quo*.

Pudorem. Scripti 16 et 12 editi. addunt *que*, sed frustra; a sequenti enim membro abest.

Ad deteriora desciscere. Sic restitui ex mss. 1 Bonon. antiq., Pal., 2 Reg., favente antiquissimo Regio, in quo legitur *desuescere*; corrupte pro *desciscere*. In 16 scriptis et 19 editis est *descendere*.

Nondum omnia castitatis officia executus sum: A ægre ferentibus præstare se fidem non exhibentibus mutuum charitatem. Denique nulla est tam perditii pudoris adultera, quæ non hanc causam vitii suis præterdat; injuriam se peccando non facere, sed referre. Quod optime Quintilianus expressit: Homo, inquit, neque alieni matrimonii abstinens, neque sui custos, quæ inter se natura connexa sunt. Nam neque maritus circa corrupendas aliorum conjuges occupatus potest vacare domesticæ sanctitati; et uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipso concitata, aut imitari se putat, aut vindicari.

Cavendum igitur, ne occasionem vitii nostra intemperantia demus: sed assuescant invicem mores duorum, et jugum paribus animis ferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam fere in hoc justitiæ summa consistit, ut non facias alteri, quidquid ipse ab altero pati nolis. Hæc sunt quæ ad continentiam præcipiuntur a Deo. Sed tamen ne quis divina præcepta circumscribere se putet posse, adduntur illa, ut omnis calumnia, et occasio fraudis removeatur, adulterum esse, qui a marito dimissam duxerit, et eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit, ut alteram ducat; dissociari enim corpus et distrahi Deus nolit. Præterea non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem; ne quis aspiciat alienam, et animo concupiscat: adulteram enim fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit. Mens est enim profecto quæ peccat; quæ immoderatæ li-

beras, ff. ac lib. Jul. de Adult. Non levior error est eorundem jureconsultorum, qui adulterium et stuprum eum fecisse dicunt, qui vel cum conjugate tua consuetudinem habuit, vel filiam vitavit; et tu, licet fidem uxori fefelleris, adulter non eris, nisi te altera pars reum fecerit: atque ita adulterium ex passis, non ex inferentibus metiuntur. Adulter ipsis est, qui cum alterius uxore consuetudinem habet, etiam si maritus non sit. Stuprum intulisse dicitur, licet maritus, si rem cum virgine viduave habuerit. Sed sacræ litteræ eum adulterii teneri dicunt, qui fidem conjugalem fefellit. BETULIUS.

Neque servam, neque liberam, etc. Quare reprehendenda est in jure civili Romanorum lex Julia, quæ inter liberas tantum personas adulterium stuprumve passas locum habet; cæterum injuriarum, vel servi corrupti actionem relinquit actori adversus eum, qui cum serva consuetudinem habeat. Lib. Inter liberas, ff. ac lib. Jul. de Adult. Non levior error est eorundem jureconsultorum, qui adulterium et stuprum eum fecisse dicunt, qui vel cum conjugate tua consuetudinem habuit, vel filiam vitavit; et tu, licet fidem uxori fefelleris, adulter non eris, nisi te altera pars reum fecerit: atque ita adulterium ex passis, non ex inferentibus metiuntur. Adulter ipsis est, qui cum alterius uxore consuetudinem habet, etiam si maritus non sit. Stuprum intulisse dicitur, licet maritus, si rem cum virgine viduave habuerit. Sed sacræ litteræ eum adulterii teneri dicunt, qui fidem conjugalem fefellit. BETULIUS.

Sola mulier adultera est, etc. Hoc non ita est accipiendum, quasi vel contra conjugis tuæ adulterum, vel quasi filie stupratorem (si modo hæc Modestini differentia admittenda est, quam Ulpianus *καταχρηστικώτερον* confundi fatetur) actio data non sit: sed quod mulieri lex Julia non permittat in publico iudicio adulterii accusationem, ut Imp. Severus et Antoninus Cassiæ rescripserunt, leg. prima, Cod. ad leg. Juliam de Adult. BETULIUS.

Maritus autem, etc. Ex Petito lex Solonis, quæ partim extat apud Lysiam, partim apud Plutarch. ita habet: *Ne quis pro mæchoprehenditor in ea, quæ vel in lupanari, vel publice prostat. Quæ publice prostant, etiam servorum injuriæ obnoxia sunt; per lupanaria namque atque ancillulas libido permittitur.* Hieronym. in Vita Fabiolæ: vide et August. de Civ. Dei lib. xiv, cap. 17. Hinc apud Quintilian. lib. vii, cap. 4, quaeritur an deprehensus cum alterius uxore adulter sit: quia non de appellatione, sed de vi facti ejus ambigi-

tur, an omnino peccaverit.

Divina lex. Matth. xix, Marc. x, I Cor. vii, Ephes. v.

Sola omnium mulierem, etc. Plinius ait lib. vii, cap. 11: *Præter mulierem pauca animalia coitum novere gravida.* In paucis iis sunt equa et sus, ut idem Plinius ait extremo cap. 63 lib. x; sed solius equæ meminit Aristot. lib. iv de Gen. Anim., cap. 5.

Libido coeret viros aliud appetere. Ms. Brun alias; Francius, *aliam*.

Iniquum est enim, etc. Ulpian in lib. Si uxor., § Judex, ff. ad leg. Jul. de adult. « Judex, inquit, ante oculos habere debet, et inquirere, an maritus pudice vivens mulieri quoque bonos mores colendi auctor fuerit. Periniquum enim videtur esse, ut pudicitiam vir ab uxore exigat, quam ipse non exhibeat. Quæ res potest et virum damnare, non rem ob compensationem mutui criminis inter utrosque communicare. » BETULIUS.

Effecit. Mss. 10 rec. et 4 vet. edit. *id effecit*, 5 alii, *id efficit*.

Exemplo ipso concitata. Sic reposui ex mss. 10 Reg., 5 Colb. et 8 aliis. 1 Colb. et 1 Clarom. habent, *exemplo ipsa concitata*; edit. 12, *exemplo ipso incitata*; in 4 aliis excusis deest *ipso*.— *Exemplo... concitata*. Cic., l. ii de Fin., c. 19, *animi ardore... concitati*, et Lactant., l. i, c. 10, *concitatus dolore injuriæ*; sed plane, ut hic, in l. de Mortibus Persec., c. 9, *concitatus domesticis exemplis dixerit*.

Vindicari. Ex edit. Rom. 1470, cunctisque mss. est, præter 1 Colb., in quo, sicut et in 17 vulgatis, legitur *vindicare*.

Adduntur illa. Ita correxi ex mss. 2 antiquissimis Reg. aliisque sex. In 13 totidemque editis est *adduntur*; in 1 Bon. antiq. et 4 aliis *adducuntur*.

Dimissam duxerit. 1 Colb. *divisam*; 1 Bon. antiq. *duxerit ejectam*; Luc. vi.

Adulteram fieri mentem. Ovid., *adultera mens est*. FRANCIVS.

VARIORUM NOTÆ.

tur, an omnino peccaverit.

Divina lex. Matth. xix, Marc. x, I Cor. vii, Ephes. v.

Sola omnium mulierem, etc. Plinius ait lib. vii, cap. 11: *Præter mulierem pauca animalia coitum novere gravida.* In paucis iis sunt equa et sus, ut idem Plinius ait extremo cap. 63 lib. x; sed solius equæ meminit Aristot. lib. iv de Gen. Anim., cap. 5.

Libido coeret viros aliud appetere. Ms. Brun alias; Francius, *aliam*.

Iniquum est enim, etc. Ulpian in lib. Si uxor., § Judex, ff. ad leg. Jul. de adult. « Judex, inquit, ante oculos habere debet, et inquirere, an maritus pudice vivens mulieri quoque bonos mores colendi auctor fuerit. Periniquum enim videtur esse, ut pudicitiam vir ab uxore exigat, quam ipse non exhibeat. Quæ res potest et virum damnare, non rem ob compensationem mutui criminis inter utrosque communicare. » BETULIUS.

Effecit. Mss. 10 rec. et 4 vet. edit. *id effecit*, 5 alii, *id efficit*.

Exemplo ipso concitata. Sic reposui ex mss. 10 Reg., 5 Colb. et 8 aliis. 1 Colb. et 1 Clarom. habent, *exemplo ipsa concitata*; edit. 12, *exemplo ipso incitata*; in 4 aliis excusis deest *ipso*.— *Exemplo... concitata*. Cic., l. ii de Fin., c. 19, *animi ardore... concitati*, et Lactant., l. i, c. 10, *concitatus dolore injuriæ*; sed plane, ut hic, in l. de Mortibus Persec., c. 9, *concitatus domesticis exemplis dixerit*.

Vindicari. Ex edit. Rom. 1470, cunctisque mss. est, præter 1 Colb., in quo, sicut et in 17 vulgatis, legitur *vindicare*.

Adduntur illa. Ita correxi ex mss. 2 antiquissimis Reg. aliisque sex. In 13 totidemque editis est *adduntur*; in 1 Bon. antiq. et 4 aliis *adducuntur*.

Dimissam duxerit. 1 Colb. *divisam*; 1 Bon. antiq. *duxerit ejectam*; Luc. vi.

Adulteram fieri mentem. Ovid., *adultera mens est*. FRANCIVS.

libidinis fructum cogitatione complectitur: in hac crimen est, in hæc omne delictum. Nam etsi corpus nulla sit labe maculatum, non constat tamen pudicitiae ratio, si animus incestus est; nec illibata castitas videri potest, ubi conscientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis existimet, difficile esse frænos imponere voluptati, eamque vagam et errantem castitatis pudicitiaeque limitibus includere; cum propositum sit hominibus etiam vincere, ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integritatem retinuerint; multique sint qui hoc cœlesti genere vitæ felicissime perfruantur. Quod quidem Deus non ita fieri præcepit, tamquam astringat, quia generari homines oportet: sed tamquam sinat. Scit enim quantum his affectibus imposuerit necessitatem. Si quis hoc, inquit, facere poterit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiae genus quasi fastigium est, omniumque consummatio virtutum. At quam si quis eniti atque eluctari potuerit, hunc servum dominus, hunc discipulum magister agnoscat; hic terram triumphabit; hic erit consimilis Deo, qui virtutem Dei coepit. Hæc quidem difficilia videntur: sed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia virtus in Dei agnitione consistit, omnia gravia sunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia. Per ipsas difficultates nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

VARIORUM NOTÆ.

Libidinis fructum cogitatione complectitur. Augustin. C contra Manich. : *Justitia tenet sola mala voluntate, quamvis quod voluerit, implere nequiverint.* Salvian., vi : *Ipsa rei turpis cupiditas pro actione damnatur.* Ambros., I. 1 de Offic. : *Adulterium non solum facti colluvione, sed et aspectus attentione committitur.*

PRICÆUS.

Cum propositum sit hominibus. Scripti 9 rec. et 10 edit. vet., omnibus hominibus.

Etam vincere. Sic repositi ex 5 vet. impressis, et omnibus fere mss. præter 1 Lips. cui est *et eam vincere*; 1 Colb. et 8 edit., *eam vincere*.

Hoc cœlesti genere vitæ. Id est celibatu. FRANCIVS, in ora libri sui.

Sed tamquam sinat. In solo mss. Regio antiquiore, *sed tamquam qui libertatem arbitrio largiatur*: quod est glossema.

Terram triumphabit. In quarto casu, sicut alibi dixit, *vitam vivere, mortem occumbere, militiam militare.* Per *terram triumphare*, intelligit Lactantius, de terrenis bonis et voluptatibus triumphare. Vide Epitom., cap. 51 et 66.

Cepit. Jun., 1 Colb. et 5 edit., *ceperit*.

Nam quia virtus. 1 Reg. antiq., *nam si*; Bon., [8 Reg., Tax., Pen., 2 Colb., 2 Clarom., *namque virtus*; Brun., *nam quoniam virtus.* Cæteri cum omnibus editis, ut in textu: quod videtur aptius.

Nobis exeundum est. Exire, de opere dicitur studio et labore ad finem perducto. CASAUB.

Aut de se ipse desperet. 1 Reg. antiq., *ac*; Brun., *de se ipso.* In 8 scriptis rec. et 6 edd. deest *ipse*.

Ad injustitiæ viam lapsus est. 2 Colb. *justitiæ*, vitiose; Grec. et ed. Betul., *a justitiæ via lapsus est*.

Academico tertio. Cicero ad Atticum monet quatuor se de Academicis Questionibus libros ad duos contraxisse. Citatur tamen liber quartus a Nonio Marcello, qui a' er ex duobus est qui extant, sicut tertius a Lactantio. Hic tamen cum aliis perisq̄ interiit.

CAPUT XXIV.

De pœnitentia, de venia, ac præceptis Dei.

Nec tamen deficiat aliquis, aut de se ipse desperet, si aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injustitiæ viam lapsus est. Potest enim reduci, ac liberari, si eum pœniteat actorum, et ad meliora conversus, satisfaciât Deo. Quod fieri posse Cicero non putavit, cujus hæc in Academico tertio verba sunt: « Quod si liceret ut iis qui in itinere deerravissent, sic viam deviam secutos corrigere errorem pœnitendo, facilius esset emendatio temeritatis. » Licet plane. Nam si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus pœnitere, correctos esse arbitramur, et abdicatos abjectosque rursus tamen suscipimus, fovemus, amplectimur: cur desperemus clementiam Dei patris pœnitendo posse placari? Ergo idem Dominus ac parens indulgentissimus remissurum se pœnitentibus peccata promittit, et oblitteraturum omnes iniquitates ejus, qui justitiam denuo cœperit operari. Sicut enim nihil prodest male viventi ante actæ vitæ probitas, quia superveniens nequitia justitiæ opera delevit: ita nihil efficiunt peccata vetera correcto, quia superveniens justitia labem vitæ prioris abolivit. Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum pristinum intelligit; ideoque Græci melius et signifi-

Quod si liceret ut iis, etc. Hic Ciceronis locus non extat hodie. ISÆUS.

Viam deviam. Ita emendavi ex pluribus mss. et editis. Gallice, *la mauvaise voie*: aptior lectio, quam *viam deviam* aliorum 10. Etenim nostra confirmatur ex aliis Lactantii locis, l. iv Div. Inst., c. 30, *vias sibi devias condiderunt*, et l. v, c. 4, *ab illo itinere devio.* In iis scilicet Ciceronem imitatus est. — Legitur apud Bunem.: — *Vitam deviam.* Gothan., Rost., Ven. 1471, 1515, Paris., Crat., Gymn., Tornes., *sic viam deviam.* Via hic non habet locum et hinc melius Lips., Reimm., Fasit., Gryph., Betul., Thomas. reliqui, *vitam deviam.* Sic *vita devia est vita vera via virtutis aversa*, auctore Grævio ad Cicer., Amicit., cap. 25. Plura ad Lact., lib. iii. cap. 11.

Facilior. Sic restitui ex omnibus mss. et compluribus editis; *felicior* est in 9 excusis.

Liberos nostros. Quæ res eleganter effecta est in filio prodigo, Lucæ xv.

Suscipimus, fovemus, amplectimur. Mss. 12 rec. et edit. Gymnic. præponunt *sustentamus*; 2 Reg. quorum unus est antiquissimus, respuunt *fovenus*; in 2 aliis Reg. et Brun. legitur *suscipiamus, foveamus, amplectamur*.

Pœnitendo posse placari. 1 Bonon. antiq., *non posse*.

Oblitteraturum. Hæc lectio est antiquissimorum mss. codicum, 2 Bon., 7 Reg., Cauc. 3, Colb., 1 Clarom., Ultr., 2 Lips., 2 Brun. et 16 edit. In mss. 11 rec. et 4 vulgatis est *oblitterum*. An respicit Isaïæ locum, XLIII, 23: *Qui deleo iniquitates tuas propter me, et peccatorum tuorum non recordabor.*

Peccata vetera correcto. 1 Reg. rec. *correcta*, male. 1 al. Reg. *correpta*, pejus; 1 Reg., Tornes., 1 Clarom. habent *vetera correpto*; 1 Reg. antiquissimus, et *vitia correcto*.

Is enim quem facti sui pœnitet. Ita mss. veterissimi

cantius *μετάνοιαν* dicunt, quam nos latine possimus A Resipiscentiam dicere. Resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem errati piget; castigatque seipsum dementiae, et confirmat animum suum ad rectius vivendum: tum illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eosdem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricaverint, fiunt postmodum cautiora, vitantque semper ea omnia, in quibus dolos insidiasque senserunt. Sic hominem poenitentia cautum ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quae semel fraude deciderit.

Nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspetus, ut non aliquando labatur. Et idcirco Deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit homini portum salutis; ut huic necessitati, cui B fragilitas nostra subjecta est, medicina poenitentiae subveniret. Ergo quicumque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet:

Sed revocare gradum, superasque evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est.

VARIORUM NOTÆ.

Regio-Put., Cauc., Jun., et 7 alii ac 13 vulgati. In antiquissimis 1 Reg., 1 Bon., 12 aliis rec. et 7 editis est, quem enim, etc. In 1 Colb., quem enim peccati sui poenitet.

Μετάνοιαν. Dissimulandum non est Tertullianum, lib. adversus Marcionem II, τὴν μετάνοιαν Deo impertinenter tribuisse, cum ea stultorum tantum sit, juxta illud Hesiodicum: Damno accepto stultus sapit; unde etiam Epimethei nomen fluxit. Neque etiam ἡ μετάνοια, ut ille inquit, simplex sententiæ prioris conversio est, quæ etiam sine reprehensione vel in homine possit admitti, nedum in Deo; quasi ullus in Deo resipiscendi locus esse possit, cum nemo nisi stultus resipiscat. Quid quod in Genesin non verbum μετανοεῖν, sed τὸ ἐνθυμῆσθαι legitur; quod indignationem, non poenitentiam significat. Sic enim in cap. 6, ubi Dei de humano genere delendo consilium, scriptum sic legitur: καὶ ἐνθυμῆθη ὁ Θεός, ὅτι ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τῆς γῆς, Cogitavit Deus quod fecisset hominem super terram. Et postea, subdit: καὶ διενοήθη, et recogitavit, etc. Nec aliter Augustinus, l. xv de Civit. Dei, c. 24, et de Locut. Sed verbum διανοεῖσθαι consultationem in se continet, non poenitentiam. Verbum igitur poenitendi nec culpa caret (utar enim ipsius verbis), nec græco sono poenitentiae nomen ex animi demutatione, sed ex delicti confessione compositum est. Unde Laur. Valla in posteriorem ad Corinth., c. vii, Lactantii nostri interpretationem probat; et Erasm. in suis ad eundem locum, atque item ad cap. III Matthæi, Vallæ adstipulatur. Cæterum de Poenitentia ejusdem Tertulliani egregius extat liber. BETUL.

Quam nos latine possumus, etc. Ex mss. 10 Reg., Cauc., 5 Colb. multisque aliis et 41 edd. addidi latine, quod desideratur in 1 Bonon. antiq. et 8 editis, in quorum tribus est possimus, ut in mss. 6 rec.

Diligentem facit. Ita omnes mss. et 10 editi. In quibusdam excusis est, faciat.

Ut non aliquando. Septies enim cadit justus. Prov. xxiv, Joan. I, Jac. III.

Pro sua pietate. Augustin., de Civit. Dei, l. x, c. 4: Pietas quoque proprie de Dei cultu intelligi solet, quam Græci εὐσεβειαν vocant: hæc tamen et erga parentes officiose haberi dicitur. More autem vulgi, hoc nomen

Degustatis enim male jucundis voluptatibus, vix divelli ab his possunt: facilius recta sequerentur, si earum suavitates non attigissent. Sed si eripiant se malæ servituti, condonabitur his omnis error, si errorem suum vita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscium non habebit: scit enim ille omnia, in cujus conspectu vivimus; nec si universos homines celare possumus, Deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Exhortationes suas Seneca mirabili sententia terminavit. «Magnum, inquit, nescio quid, majusque quam cogitari potest, numen est, cui vivendo operam damus. Huic nos approbemus. Nam nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemus Deo.» Quid verius dici potest ab eo qui Deum nosset, quam dictum est ab homine veræ religionis ignaro? Nam et majestatem Dei expressit, majorem esse dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanæ capere posset; et ipsum veritatis attigit fontem, sentiendo vitam hominum supervacuum non esse, ut Epicurei volunt, sed Deo ab his operam vivendo dari, siqui-

etiam in operibus misericordiæ frequentatur: quod ideo arbitrator evenisse, quia hæc fieri præcipue mandat Deus; eaque sibi vel pro sacrificiis, vel præ sacrificiis placere testatur: ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et Deus ipse dicitur pius. Quem sane Græci, nullo suo sermonis usu, εὐσεβῆ vocant, quamvis εὐσεβειαν, pro misericordia, illorum etiam vulgus usurpet. Hactenus ille. Cujus ex oratione colligimus obtinuisse usum (qui magister loquendi est) ut Deum clementem, ut misericordem hominem, alio quoque latino vocabulo pium, atque εὐσεβῆ græco designemus.

PETR. FABER.

Portum salutis. Idem virtutis portum, supra, c. 18, circa med.

Quicumque aberraverit, etc. Mss. Brun., aberraverint...referant pedem, recipiant ac reforment, quod melius cohæret sequentibus, vix divelli possunt...sequerentur...attigissent.

Sed revocare. Ex Virg. Æneid. vi. Verba sunt Sibyllæ, quæ Lactantius ad suum detorquet schsum.

Male jucundis. Male, id est, in perniciem.

FRANCIUS.

Exhortationes suas Seneca, etc. Ita omnes fere mss., edd. Rom. 1470, et Cellar. Scripti 2 Bonon., Tax., Pen., edit. Is.: Qua exhortationes suas. Ms. Jun. et 10 excusi, quod in exhortationibus suis; 4 Vulgati, quod exhortationibus suis. Sensus tamen textus nostri is est, ut velit dicere, ea sententia, quam antea retulit, Senecam exhortationes suas terminasse: quod adductis etiam Senecæ verbis ostendit.

Nihil prodest inclusam esse conscientiam. Patemus Deo. Sic emendavi ex omnibus mss. et excusis, præter 1 Bonon. antiq. et 4 editos, in quibus legitur, nihil prodest inclusa conscientia. Augustinus, ep. LXXXII: Quid prodest ab homine aliquid esse secretum? nihil Deo clausum est: interest animis nostris, et cogitationibus mediis intervenit.

Veræ religionis ignaro. Hieronymus tamen eum in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum recenset, argumento sumpto ab epistolis ab ipso atque Paulo mutuo scriptis, ut falso crediderunt nonnulli. Augustini, l. x Civit., c. 6, ipsum inter christianos non numerat, quia hoc coluit, quod reprehendere fuit ausus. BETUL.

dem juste ac pie vixerint. Póuit esse verus Dei A cultor, si quis illi monstrasset; ac contempsisset profecto Zenonem, et magistrum suum Sotionem, si veræ sapientiæ ducem nactus esset. « Huius nos, inquit, approbemus. » Cœlestis prorsus oratio, nisi antecederet ignorantia confessionio; nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemus Deo. » Nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est; quia parietibus oculi hominum submoventur: Dei autem divinitas nec visceribus submoveri potest, quominus totum hominem perspiciat, et norit. Idem in ejusdem operis primo: « Quid agis, inquit? quid machinaris? quid abscondis? Custos te tuus sequitur; alium tibi peregrinatio subduxit, alium mors, alium valetudo: hæret hic, quo carere numquam potes. Quid locum additum legis, et arbitros removes? Putas tibi contigisse, ut oculos omnium effugias? demens! Quid tibi prodest non habere conscium habenti conscientiam? »

Non minus mirabiliter de conscientia et Deo Tullius. « Meminerit, inquit, Deum se habere testem; id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinus. » Item cum de justo ac bono viro loqueretur: « Itaque talis vir, inquit, non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. » Purgemus igitur conscientiam, quæ oculis Dei pervia est; et, ut ait idem, « semper ita vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur: » putemusque nos mo-

mentis omnibus non in aliquo ut ille dixit, orbis terræ theatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui et iudex, et testis idem futurus est; cui rationem vitæ reposcenti, actus suos inficiari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animum, et perniciem rescisis vulneribus effundere: quibus nemo alius mederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis, visum cæcis reddidit, maculata membra purgavit, mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, invidiam detrahet, iram mitigabit. Ille reddet veram et perpetuam sanitatem. Appetenda est hæc omnibus medicina, quoniam majori periculo vexatur anima, quam corpus; et quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio est. Neque enim si utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmissima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim sanum, si efferatur ira, superbia tumidus inflatur, libidini serviat, cupiditatibus inardescat: sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiretur, alienam mulierem sancte videat, nihil omnino appetat, non concupiscat alienum, non invidet ulli, non fastidiat quemquam; sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo ejus perpetua versetur.

Ille homo sanus, ille justus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus præceptis cœlestibus obtemperaverit, hic cultor est verus Dei, cujus sacrifici-

VARIORUM NOTÆ.

Verus Dei cultor. Ita mss. et edd. Francius malebat, veri.

Si quis illi monstrasset. Verum Deum.

Zenonem. Is erat Stoicæ factionis princeps.

Et magistrum suum Sotionem. Hieronymus Chronico Eusebiano extremo Augusti imperio: *Sotio philosophus, Alexandrinus, præceptor Senecæ, clarus habetur.* Et ipse Seneca ep. XLIX: *Modo apud Sotionem philosophum puer sedi, modo causas agere cœpi.* BUNEM. — *Sotionem.* Philosophum Hispanum, qui Senecæ magister fuit.

Ignorantiæ confessio. Em. ignorantis confessio.

Nihil prodest inclusam esse conscientiam. Ita restitui ex omnibus ferme mss. et edit. Is. In mss. Cauc., 2 Reg. rec., Em., Cant., et 15 impressis est *inclusam habere conscientiam.*

Dei autem divinitas nec visceribus submoveri potest. Est enim scrutans corda et renes Deus, psal. VII, 10. Minucius in Octavio, *tenebris interest, interest cogitationibus nostris.*

Numquam potes. Mss. 10 Reg., 2 Colb., ed. Betul., potest, male.

Putas, tibi contigisse, ut oculos omnium hominum effugias demens. Seneca, l. 1; Clem., c. 26: *Sed putatam esse crudelitatem.* L. III Benef., c. 30: *Putas vitam pro vita reddidisse.* Ep. LXIV: *Putas, relicta nobis medicamenta.* BUN.

Non habere conscium habenti conscientiam. Habere conscium abest a nonnullis editis, in quibus est *habenti scientiam.* Hæc emendatio est Nicolai le Nourry, in suo Bibliothecæ Patrum Apparatu, tomo II.

Tullius. Cicero, l. III de Offic., c. 5.

Mentem suam, etc. Antoninus, l. XII, § 26, ὁ ἐνάσσει σου νοῦς θεός. Hermes Pimand. cap. 12, ὁ νοῦς ἐν ἀνθρώποις θεός ἐστιν. Atque inde Synes., in *Calvit. encom. de capite, Dei templum caput, quia mentis se-*

des. Cicer., Offic., l. III, § 44, a Lactant. laudat. Institut., l. VII, et Euripid. apud Theon. Soph. in Progymn. GATAKER.

Ut rationem reddendam. Seneca, ep. XII: *Mors tam juveni ante oculos esse debet, quam seni.* Epictet. Enchirid., c. 28, vide ibi totum. Augustin., Homil. 15: *Ultimum diem latere voluit, ut omnes observarentur.* Gregor. Rom. in Job., l. XXII: *Dies ultimus salubriter ignoratur, ut semper proximus esse credatur.* Quomodo enim de die in diem differendo peccas, cum extremum diem, an iste sit nescias? Horat., lib. I, epist. IV:

Omnem crede diem tibi diluxisse supremum.

Et Hieronym. in Matth. c. XXIV: *Sic vivamus quotidie, quasi die illa judicandi simus.* GATAKER.

Dixit. Actione ult. in Verr.

Testis idem. Mss. 16 rec. et 6 edit. legunt *testis ipse.*

Invidiam detrahet. Ita vetustissimi mss. 2 Reg., 1 Bonon., Jun., Em., Cant. cum edit. Betul. In mss. 18 Reg. et 17 vulgatis est *distrahet.*

Superbia tumidus inflatur. 1 Bon. antiq., Em., Cant., *superbia tumore inflatur.*

Alienam mulierem sancte videat. Horat. oculo irretorto. FRANCIVS.—Curtius, l. III, c. 12, de Alexandro: *Virgines excellenti forma tam sancte habuit, quam si eodem quo ipse parente genitæ forent.*

Non concupiscat alienum. Sic lego cum Regio-Put., 3 al. Reg., 3 Colb., 1 Clarom., Em., Cant. et 4 vet. editis. In 14 scriptis et 13 excusis, pro *non*, est *nihil.*

Hic cultor est verus Dei. Ita ferunt antiquissimi mss. 1 Bon., 1 Reg., 3 alii et edit. Is. Vide supra, *potuit esse verus Dei cultor.* In 21 mss. et 18 vulgatis legitur, *hic cultor est veri Dei.*

cia sunt, mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni. Quæ omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim non desiderat victimam, neque muti animalis, neque mortis ac sanguinis, sed hominis et vitæ. Ad quod sacrificium neque verbenis opus est, neque februis, neque cespitibus, quæ sunt utique vanissima: sed iis quæ de intimo pectore proferuntur. Itaque in aram Dei, quæ vere maxima est, et quæ in corde hominis collocata, coinquinari non potest sanguine, iustitia imponitur, patientia, fides, innocentia, castitas, abstinentia. Hic est verissimus ritus: hæc illa lex Dei, ut a Cicerone dictum est, præclara et divina, semper quæ recta et honesta jubet, vetat prava et turpia; cui parentem sanctissimæ ac certissimæ legi, juste ac legitime necesse est vivere. Cujus legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus ea tantummodo esse dicturum, quæ summum fastigium virtuti et iustitiæ imponerent. Si quis volet cætera

omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit.

CAPUT XXV.

De sacrificio, et de dono Dei digno; atque de forma laudandi Deum.

Nunc de sacrificio ipso pauca dicemus. « Ebur, inquit Plato, non castum donum Deo. » Quid ergo? Pieta scilicet et texta pretiosa? Immo vero non castum donum Deo, quidquid surripi, quidquid corrumpi potest. Sed sicut hoc vidit, non oportere venti offerre aliquid, quod sit ex mortuo corpore; cur illud non vidit, non debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius Seneca, et verius? « Vultisne vos, inquit, Deum cogitare magnum et placidum, et majestate leni verendum amicum, et semper in proximo? Non immolationibus et sanguine multo colendum (quæ enim ex trucidatione immerentium voluptas est?): sed mente pura, bono

VARIORUM NOTÆ.

Deus enim non desiderat victimam. Pluribus editis deest non, quod reposui ex omnibus mss. et multis editis.

Neque verbenis opus est, neque februis, neque cespitibus, etc. Februis ait pro intestinis, pars pro toto. Sacra facturi super aras cespitem ex gramine, seu verbenas apponebant. Verbenas item et laurus suffitionibus frequentes erant. Virg., eclog. viii:

Molli cinge hæc altaria vitta;
Verbenasque adole pingues, etc. ISÆUS.

Verbenam Donatus in Andria dictam ait, quasi herbenam; verbenasque esse omnes herbas atque frondes festas, ad aras coronandas. Nulla herba plus nobilitatis Romæ habuit, teste Plinio, l. xxv, c. 9. Hac (inquit) Jovis mensa verritur, domus purgatur, lustraturque. Hinc Dioscorides, l. iv, *λεποβοτάνη*, id est, *sacram herbam* dictam ait. BETUL. — Februis. Sic lego ex antiquissimo ms. Regio, suffragante altero Regio-Puteano, codice item vetustissimo et optimo, cui est febris pro februis. Alii ferunt fibris. At legendum esse februis, probant ista Varronis verba: *Februum Sabini purgamentum, et id iis sacris nostris verbum.* Nec minus diserte Festus: *Quæcumque purgantem causam (inquirebat) in quibusque sacrificiis adhibentur, februa appellantur: id vero quod purgatur, dicitur februatam; sicut et Augustinus, l. vii de Civit. Dei, c. 7, atque Ovidius.*

De intimo pectore. Sic restitui ex omnibus mss. præter 4 rec. et edit., quibus est corde: sed mox sequitur.

In aram Dei, quæ vere maxima est. Alludit ad aram Herculis maximam. Virg., viii Æneid., 2, 271 et 272. — *Quæ vere maxima.* Recte monuit Heumannus, nostrum respexisse ad aram maximam, de qua Livius, l. i, c. 7, et Virg., l. viii Æn., v, 271. Conf. de eadem Macrob., lib. iii Saturn., 12. Romanæ aræ maximæ hanc vere maximam quasi opponit.

Ut a Cicerone dictum est. Addidi est, ex omnibus mss. multisque editis. Hoc Ciceronis est in 1 libro de Legibus.

Nunc de sacrificio ipso pauca dicemus. Non satis cordate disputat hoc capite Lactantius de externo Dei cultu, templis eorumque ornatu, donariis, sacrificio. Videtur enim omnem externum Dei cultum improbare. Equidem præcipuum Ecclesiæ sacrificium eucharistiæ externum quoque magna ex parte est, et externo ritu mactatur. Insuper etsi cultus internus mentis et spiritus sit præcipuus, et quem magis ab unoquoque nostrum requirit Deus; nam ille exter-

nus sine interno non affert salutem christiano: at noster externus Dei cultus ex se pius, sanctus, bonus, atque Deo gratus est; externaque ornamenta ecclesiarum, quæ partim in fabricis, partim in vasis aureis, vestibus sericis, etc. consistunt, ex ipso sui genere conferunt ad pium et sanctum Dei cultum; et contrarium sentire, hæresis est Petrobrusianorum, Wiclellistarum, ac Novatorum nostri temporis. Vide Bellarminum, l. iii de Cultu Sanctorum, c. 6, et Baron., tom. i Annal. anno 57. Quod vero attinet ad mentem Lactantii hoc capite, eam in bonum sensum recte sic reducit Thomasius, adversus eos enim loquitur qui religionem in solo cultu externo positam putabant. Attamen Lactantius minus caute loquitur.

Ebur, inquit, Plato, non castum donum Deo. Plato, l. xii de Legibus circa medium. Plinius, l. viii, c. 10, indicat eboris maximum in sacris usum fuisse. *Dentibus, inquit, ingens pretium, et deorum simulacris laudatissima ex iis materia.* Invenit luxuria commendationem et aliam; expetit in collo manus vim saporis: haud alio de causa, credo, quam quia ipsum ebur sibi mandere videtur. Magnitudine dentium videtur quidem in templis præcipua, etc. Idem, Plin., lib. xii, c. 1: *Arbore sulcanus maria, terrasque admovemus: arbore ædificamus tecta. Ex arbore et simulacra numinum fuere, nondum pretio excogitato belluarum cadaveri, antequam ut a diis nato jure luxuriæ, eodem ebore numinum ora spectarentur, et mensarum pedes.*

BETUL.

Incorporali. Cicero, l. i, de Nat. deor.

Seneca. Libro de Superstitionibus, qui liber etiam a Tertulliano et S. Augustino laudatur.

In proximo. Id est, proximum. Cyprian., lib. iii Test. ad Quir., c. 25, *jam tempus in proximo est; aut, ut Elmenhorst. in indice ad Apuleium, in proximo, in vicinia.*

Sed mente pura, etc. Paulinus, ep. xxxii:

Corpore, mente, fide, castissimus incola Christi,
Condidit ista Deo tecta Severus ovans.
Totus ut ipse Dei templum viget, hospite Christo,
Gaudentemque gerit corde humili Dominum.

Sed matris in pectore jam inchoaverat Christus templum suum, et exordium sanctæ habitationis. Augustin., l. ii Confess., c. 3. — *Mente pura.* Cic., l. ii de Nat. deor.: *Cultus deorum est optimus idemque castissimus, atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta mente et voce veneremur.*

honestoque proposito. Non templa illi congestis in altitudinem saxis extruenda sunt : in suo cuique consecrandus est pectore. » Vestes igitur, gemmas, et cætera, quæ habentur in prætio, si quis putet Deo chara, is plane, quid sit Deus, nescit, cui putat voluptati esse eas res, quas etiam homo si contempserit, jure laudabitur. Quid ergo castum, quid Deo dignum, nisi quod ipse in illa divina lege sua proposcit ?

Duo sunt, quæ offerri debeant, donum, et sacrificium : donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quidquid auro argenteoque fabricatur ; item quidquid purpura et serico textitur. Sacrificium est victima, et quæcumque in ara cremantur. Sed utroque non utitur Deus ; quia et ipse incorruptus est, et illud totum corruptibile. Itaque Deo utrumque incorporale offerendum est, quo utitur. Donum est integritas animi ; sacrificium, laus, et hymnus. Si enim Deus non videtur, ergo his rebus coli debet, quæ non videntur. Nulla igitur alia religio est vera, nisi quæ virtute ac justitia constat. Quomodo autem Deus justitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim justus fuerit homo, accepta immortalitate, in æternum Deo serviet. Homines autem non nisi ad justitiam nasci, cum philosophi veteres, tum etiam Cicero suspicatur. Disserens enim de legibus : « Sed omnium, inquit, quæ in

hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » Id ergo solum Deo exhibere atque offerre debemus, ad quod capiendum nos ipse generavit. Hoc autem duplex sacrificii genus quam sit verissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est ; qui nobiscum, id est, cum prophetis, quos sequimur, tam verbis quam re congruit ; sicut de justitia locutus est : « Hoc verbum, o filii, adora et cole. » Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Item in illo sermone perfecto, cum exaudisset Asclepium qui ventem a filio suo, utrum placeret patri ejus offerri thus, et alios odores ad sacrificium Dei, exclamavit : « Bene, bene ominare, o Asclepi. Est enim maxima impietas, tale quid de uno illo ac singulari bono in animum inducere. Hæc et his similia huic non conveniunt. Omnium enim quæcumque sunt, plenus est, et omnium minime indigens. Nos vero gratias agentes adoremus. Hujus enim sacrificium, sola benedictio. » Et recte.

Verbo enim sacrificari oportet Deo ; siquidem Deus verbum est, ut ipse confessus est. Summus igitur colendi Dei ritus est, ex ore justii hominis ad Deum directa laudatio : quæ tamen ipsa ut Deo sit accepta, et humilitate, et timore, et devotione maxima opus est ; ne quis forte integritatis et innocentie fiduciam gerens, tumoris et arrogantie crimen incurrat, eoque facto gratiam virtutis amittat. Sed ut sit Deo carus,

VARIORUM NOTÆ.

Consecrandus est pectore. Ita Minucius, omnes editi, et cuncti pene mss. Simili locutione usus est Lactantius ad hujusce capituli finem, *habeat Deum semper in corde suo consecratum.* Mss. 2 Bonon., Jun., 3 Reg. rec., 1 Colb., Tax., *consecrandum est.*

Quid sit Deus. Bonon., 1 Reg. rec. et Tax., *quis ;* 1 Reg. qui.

Quas etiam homo si contempserit. Omnes edit. præter vet. Rom. post *si* addunt *quis*, quod expunxi, et respuunt manu exarati codices.

Divina lege. De Sacrificiis in Levitico agitur ; ac de donariis in Exodo, c. xxv, etc.

Verum apud istos... donum est, etc. Errat Lactantius ; quam enim ille refutat, ipsa est vera et propria differentia inter donum et sacrificium, ut docent Chrysost., homil. 18, in Ep. ad Hebræos ; Theophylact., ad cap. viii ejusdem Epistolæ ; S. Thomas 2-2, quest. 85, art. 3. Is. eus.

Trismegistus. Trismeg. in Pimand., c. 12.

Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Non solum a malo abstinere debent christiani, sed operari bonum, ut testantur et exigunt Christus, Prophetæ, Apostoli, et SS. Ecclesiæ Patres.

In illo sermone perfecto, etc. *Εν λόγῳ τελείῳ,* qui etiam supra, l. iv, c. 6, citatus est. Est autem hoc testimonium in fine Asclepii. Unde ego Apulei translationem, quia Græca nobis desunt, adscribam verbis paulo altius repetitis : *De adyto vero egressi cum Deum orare cœpissent, in austrum respicientes erant. Sole enim occidente, cum quis Deum orare voluerit, illuc debet respicere : sicut et sole oriente, in eum qui subsolanus dicitur. Jam ergo dicentibus precationem, Asclepius ait : Submissa voce oranti suggeramus Patri, quod jusserit, ut thure addito et pigmentis, precem dicamus Deo. Quem Trismegistus audiens, atque commotus ait : Melius, melius ominare, o Asclepi. Hoc enim sacrilegiis simile est, cum Deum roges, thus atque cætera incendere ; nihil enim deest ei,*

qui ipse est omnia. Sed nos agentes gratias, adoremus. Hæc enim sunt summæ incensationes Dei, cum aguntur gratias a mortalibus. Deinde sequitur gratiarum actio. BETUL.

Asclepium quærentem a filio suo. Ex mss. et omnibus fere editis restitui *quærentem.* In editis Thys. et Gall. *quæ, male.*

Bene, bene ominare, o Asclepi. Sic profecto legendum est ex mss. codicibus Regio-Put., Bononiensi antiquo, ac ipsomet Hermetis Trismegisti Asclepio in præcedenti observatione relato, necnon ex Apuleiana versione. Regio et Bononiensi mss. concordant Lips., Pal. et editi Spark., Walch. legitur *o mi nate*, in 25 scriptis et 18 excusis. Litterarum *r* et *t*, eadem fere figura est in mss. Corrupte legitur in mss. Bononiensi antiquo, *o Asclepiades.* In Asclepio, cap. ultimo.

Impietas. Verum quidem, si solo thure et solis odoribus velimus eum colere ; quod videtur sequentibus verbis.

Indigens. 1 Bon. antiq., *indiget.*

Hujus enim sacrificium, sola benedictio. Et recte. Verbo enim sacrificari. Mss. Brun. addunt *est, post benedictio ;* mss. Oxonienses post *Et recte.* In 5 editis, *hujus sacrificium sola benedictio ; recte est. Verbo ergo sacrificari.* Ms. 1 Bon. antiq., *cujus sacrificium est sola benedictio. Recte ergo.* Eo loci doctrina Lactantii vera est, quia contra Gentiles disputat, quorum totum sacrificium erat in donis pretiosis, nulla ratione habita interni sacrificii, scilicet innocentie, honeste ac pie vitæ, humilitatis, timoris et integritatis. Atque hic est scopus Trismegisti, cujus verba refert Lactantius. Sic et S. Paulinus, ep. xii. Ita sensit et Thomasius. — *Benedictio. Et recte.* Epitom. c. 68 : *Stoici aiunt hominum causa factum esse. Et recte.* Ipse Cicero in Bruto, c. 51 : *Plato, inquit Antimachus, mihi unus instar est omnium millium. Et recte.* BUX.

Et humilitate. Præposui et ex 9 vet. editis, cunctisque mss. præter 2 Bon. et 2 Reg. rec.

omnique macula careat, misericordiam Dei semper imploret, nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam, licet nulla sint. Si quid aliud desideraverit, non est opus dicto scienti quid velimus. Si quid ei boni evenierit, gratias agat; si quid mali, satisfaciatur, et id sibi ob peccata sua evenisse fateatur; et nihilominus etiam in malis gratias agat, et in bonis satisfaciatur: ut idem sit semper, et stabilis, et immutabilis et inconvulsus. Nec tantum hoc in templo putet sibi

A esse faciendum, sed et domi, et in ipso etiam cubili suo. Secum denique habeat Deum semper in corde suo consecratum; quoniam ipse est Dei templum. Quod si Deo, patri ac domino, hac assiduitate, hoc obsequio, hac devotione servierit, consummata et perfecta iustitia est; quam qui tenuerit, hic (ut ante testati sumus) Deo paruit, hic religioni atque suo officio satisfecit.

VARIORUM NOTÆ.

Licet nulla sint. Nempe sibi cognita. Et quot nobis sunt occulta! Unde Psalmista ait: *Ab occultis meis munda me, Domine.* Psalm. XVIII, 13. Quis enim potest mundus esse ob omni peccato? Vide supra Lactantium; c. 13. Et *Si dixerimus quoniam peccatum non habemus, ipsi nos seducimus; et veritas in nobis non est.* I Joan. Ep., 1, 8.

Satisfaciatur. Faciendo dignos pœnitentiæ fructus, Luc. III. *Ad agendum enim pœnitentiam; juxta Augustinum, l. de Pœnitentiâ, non sufficit moras in melius commutare, et a malefactis recedere; nisi et de his quæ facta sunt, satisfaciatur Deo per pœnitentiæ dolorem,*

per humilitatis gemitum, per contriti cordis sacrificium, cooperantibus elemosynis.

Id sibi ob peccata sua evenisse fateatur. Mss. 2 rec. et edd. habent *illud*; 1 Bon. et 1 Reg. rec. *venisse.* Cæteri ut in textu.

Etiam in malis gratias agat. Ms. 1 Bon. antiq. addit *suis.* Deest etiam in 2 Reg. rec. et 5 editiis, cujus vice est et in Brun. — *Etiam in malis gratias agat.* Id est, in adversis, in calamitatibus, l. II, c. 11: *Nunquam Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt.* BEN.

Quod si Deo, patri ac domino. Qui est pater ac dominus omnium. FRANCIVS.

ANALYSIS LIBRI SEPTIMI, DE VITA BEATA.

Partes libri septimi novem sunt:

Prima indagat summum bonum, sive præmium virtutis, a cap. 1 usque ad 7, idque immortalitatem esse statuit.

Secunda de immortalitate animæ disserit, a c. 7 usque ad 14.

Tertia docet, quatenus hominî tribuatur beatitas, cap. 14.

Quarta docet de tempore, quando ei tribuatur: ubi disserit de fine mundi, et signis antecedentibus, tum remotioribus, tum propioribus (Cap. 15, 16, 17, 18, 19).

Quinta agit de iudicio novissimo (Cap. 20, 21, 22, 23).

Sexta agit de imperio christianorum in terra per mille annos (Cap. 24).

Septima rursus de tempore finis mundi, et quidem specialius disserit (Cap. 25).

Octava docet quid, exactis mille annis, futurum sit (Cap. 26).

Quibus omnibus subjicitur generalis totius operis conclusio, quæ nona hujus libri pars est.

Summam PRIMÆ PARTIS Lactantius ipse colligit sub initium capituli sexti. Idcirco, inquit, mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo Patri in perpetuum serviamus. Hanc summam esse dicit theologiæ, quam philosophi non comprehenderunt, licet quælibet secta aliquid viderit. Summum igitur bonum immortalitas statuatur.

ALTERA parte immortalitas animæ defenditur negarunt, quam philosophorum alii asseruerunt, alii (cap. 8). Argumentis utitur subsequentibus.

I. Si dii sunt expertes corporum, necesse est humanas animas eadem ratione subsistere.

II. Æternitas animæ ex eo dignoscitur, quia nullum

C est aliud animal, quod habeat notitiam Dei.

III. Homo solus cœlesti elemento utitur, igni scilicet, elemento lucis et vitæ. Igitur immortalem sortitus est conditionem.

IV. Virtus soli hominî data nocet præsentî vitæ; proderit igitur vitæ futuræ (Cap. 9).

V. Ipsa virtutis perpetuitas indicat humanum animam, si virtutem ceperit, permanere.

VI. Cicero ipse in Tusculanis sensit summum hominî bonum non nisi post mortem contingere (Cap. 10).

VII. Sicut Deus sempiternus est: sic et bona, quæ piis tribuit.

VIII. Ut corporis opera ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est: ita anima ex eo immortalis apparet, quia videmus opera ejus non esse mortalia.

IX. Animus desiderat non fragilia, sed æterna; credibile est igitur, ipsum quoque esse æternum.

X. Si ideo mortale est corpus, quia visui pariter et tactui subjacet; ergo et anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri (Cap. 11).

Objicit Lucretius lib. III, *animam cum corpore nasci: ergo et interire.*

Respon.—Non est par utriusque ratio, quia corpus ex terra, anima ex cœlesti spiritu constat. Immo nec corpus post secessum animæ statim diffuit; manet igitur multo magis anima.

Objicit idem: *Sensus in pueris et in juvenibus viget; et in senibus diminuitur: ergo anima est mortalis.*

Respon.—Differunt mens et anima. Illa augetur, vel minuitur pro ætate; hæc in statu suo semper est.

Objicit: *Animam dolori et luctui esse obnoxiam; igitur et mortalitati.*

Respon.—Idcirco virtus necessaria est, ut mœror repellatur, et voluptas abstantia superetur.

Objicit: *Oculum evulsam a corpore nihil videre; igitur et animam separatam nihil sentire.*

Respon.—Dissimilitudo est. Anima enim non pars